

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
В.о. завідувача кафедри

Олена Блашкова

«07» травня 2026р.

**ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВІДЧУЖЕННЯ НА
ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ
ОБЛАСТІ)**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня вищої
освіти
освітньо-професійної програми «Соціальна
робота»
денної форми навчання

Прокопенко Оксани Нилівни

Науковий керівник:

Зубченко Олександр Сергійович,
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології

Рецензент:

Серга Тетяна Олексіївна, кандидатка
соціологічних наук, доцентка, доцентка
кафедри «Соціальна робота»
Національного університету «Запорізька
політехніка»

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою 82/В/добре
Секретар ЕК

 О.В.Ребро

«11» червня 2026р

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВІДЧУЖЕННЯ	
1. 1. Поняття і сутність соціального відчуження	9
1.2. Соціальне відчуження у контексті соціально-гуманітарних наук	18
1.3. Загальна характеристика повсякденного рівня соціального відчуження	29
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНЕ ВІДЧУЖЕННЯ ЗА ЧАСІВ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	
2.1. Особливості повсякденного соціального відчуження під час окупації	42
2.2. Трансформація повсякденного соціального відчуження після звільнення	55
2.3. Діяльність соціальних працівників щодо подолання повсякденного соціального відчуження	67
Висновки до розділу 2	79
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ	94

ВСТУП

Початок повномасштабного російського вторгнення у лютому 2022 р. приніс регресивні соціальні зміни у життя більшості наших співвітчизників, насамперед, тих, хто опинився на тимчасово окупованих територіях. Найбільш трагічно склалася доля сотень тисяч наших співгромадян на українському Півдні, де ворожі війська, на жаль, просувалися дуже швидко, не лишаючи часу для евакуації. Серед них особливо виділяються жителі правобережної Херсонщини, через домівки яких війна прокотилася двічі, а нині продовжує свій чорний відлік жертв та руйнувань.

Із перших днів встановлення окупаційного режиму стало зрозуміло, що основна мета росіян – повне руйнування всієї системи соціальних відносин, що формувалася та розвивалася при Україні, і створення карикатурної «новоросії». Це стало справжнім шоком для людей, адже останніми окупантами на теренах Херсонщини були нацисти понад вісімдесят років тому. Проте за своєю жорстокістю, системністю і тотальністю тиску рашистська влада набагато перевищила своїх попередників. За короткий час колись квітучий придніпровський край перетворився на пустку, де люди боялися навіть вийти за поріг власної оселі. Через тотальний страх і терор на паузу було поставлено практично всі форми соціальної й трудової активності, а серед людей стрімко поширилися взаємна недовіра. Вигнання російських окупантів змінює гнітючу морально-психологічну атмосферу, але разом з ним виникають і нові загрози у вигляді дронів, керованих авіабомб та артилерійських снарядів. Життя на берегах Славутича перетворюється на справжню боротьбу за виживання.

Таким чином, досліджувана тема має як теоретичну (концептуальне осмислення явища соціального відчуження за умов повномасштабної війни та окупації), так і практичне (визначення форм і способів участі соціальних працівників у подоланні наслідків соціального відчуження місцевого населення) значення.

Об'єкт дослідження – соціальне відчуження за умов повномасштабної війни та окупації.

Предмет дослідження – причини, механізми, основні характеристики соціального відчуження та роль соціального працівника у подоланні його наслідків за умов повномасштабної війни та окупації.

Мета дослідження – дослідити причини, наслідки та основні характеристики соціального відчуження, встановити роль соціального працівника у подоланні його наслідків.

Завдання дослідження:

розкрити поняття і сутність соціального відчуження;

розглянути теоретико-методологічні підходи до вивчення соціального відчуження;

надати характеристику повсякденного рівня соціального відчуження;

проаналізувати особливості соціального відчуження під час російської окупації правобережжя Херсонщини у 2022 р.;

охарактеризувати трансформацію соціального відчуження після звільнення територій;

описати досвід та внести пропозиції щодо напрямків роботи соціальних працівників із сприяння подоланню соціального відчуження.

Гіпотеза дослідження – соціальне відчуження під час повномасштабної війни та окупації виникає і розвивається як результат насильницького порушення усталених соціальних зв'язків, соціальних норм та стандартів соціальних взаємодій.

Ступінь вивчення проблеми у спеціальній науковій літературі. У нашій науковій розвідці ми спирались на теоретичні напрацювання представників теорії «суспільного договору» (Т.Гоббс, Дж.Локк) (іманентне протиріччя між свободою людини та силою держави), І.Канта (моральні та когнітивні аспекти соціального відчуження), Г.Гегеля (діалектика зворотних і патологічних форм соціального відчуження), К.Маркса та Г. Зіммеля (відчуження як комплексний соціально-економічний феномен), Г.Маркузе

(відчуження як прояв «одновимірності»), П.Сорокіна (штучно-прискорений характер соціальної мобільності в окупації), Р.Мертон (аномія як невід’ємна передумова соціального відчуження), А.Щюца, Т.Бергера та П.Лукмана (прояви соціального відчуження у повсякденному житті), А.Камю та Ж.П.Сартра (соціальне відчуження як світоглядна та буттєва проблема) та П.Штомпки (відчуження як чинник соціальної травматизації).

Також нами було використано праці сучасних українських авторів О.Зубченка, Д.Мальчикової, І.Пилипенка, О.Черемісіна, Г.Михайленка, які присвячено різним аспектам життя на тимчасово окупованих територіях нашої держави.

У ході нашого дослідження було використано ряд методів:

діалектичні методи:

1. соціальне відчуження розглядається в історичній динаміці у суспільствах із різним соціально-економічним ладом та системами соціальних відносин.

загальнонаукові методи:

1.Індукція - узагальнення емпіричних даних щодо конкретних проявів соціального відчуження під час російської окупації та після звільнення;

2.Дедукція - описання механізмів соціального відчуження, що формуються через діяльність російського окупаційного режиму та військові небезпеки;

3.Аналіз - виділення структурних компонентів соціального відчуження;

4.Синтез - об’єднання окремих емпіричних даних по різних територіях для комплексного розуміння досліджуваної проблеми;

5.Історичний метод - аналізу розвитку наукових поглядів на соціальне відчуження;

6.Логічний метод - створення логічної структури викладення матеріалу, визначення основного поняття роботи, передумов, чинників та наслідків соціального відчуження;

7. Метод моделювання застосовувався при характеристиці страху як одного із основних компонентів соціального відчуження під час окупації та після звільнення.

Емпіричні методи:

1. Лонгitudні дослідження методом глибинного слабкоструктурованого інтерв'ю серед жителів с. Костирка Бериславського району Херсонської області.

Практичне значення отриманих результатів. Результати нашої наукової розвідки можуть бути використані у роботі військових адміністрацій при вдосконаленні діяльності соціальних служб на звільнених територіях, оптимізації переліку соціальних послуг з урахуванням складної безпекової ситуації та близькості фронту, розробки нових напрямків соціальної допомоги. Також матеріал буде корисним при розробці освітніх компонентів для закладів вищої освіти, зокрема, «Соціальна робота на деокупованих територіях», «Соціальна робота в екстремальних ситуаціях» для бакалаврату та «Менеджмент соціальної роботи», «Менеджмент соціального середовища» - для магістратури.

Особистий внесок автора – У даній кваліфікаційній роботі усі теоретичні положення, методичні розробки, результати емпіричного дослідження та висновки є результатом самостійної роботи здобувачки. Особистий внесок полягає у самостійній розробці структури дослідження, проведення аналізу наукової літератури, організації та проведенні емпіричного дослідження, інтерпретації отриманих даних, а також формулюванні основних висновків та рекомендацій.

Апробації – міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (м. Харків, ННІ соціології та медіакомунікацій (ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 13.03.2026), Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна у світовому історичному просторі» (м Київ, Маріупольський державний університет, 05.05.2026), XVI Міжнародна науково-практична конференція «Соціальне прогнозування та

проектування майбутнього країни: наука та дипломатія миру в умовах турбулентності цифрового світу» (м. Запоріжжя, Запорізький національний університет, 24.04.2026).

Публікації – мої тези прийнято до збірників матеріалів наукових та науково-практичних конференцій, які вказано вище, готуються до друку, певні затримки пов'язані із особливостями роботи закладів вищої освіти в умовах військового стану.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВІДЧУЖЕННЯ

1.1. Поняття і сутність соціального відчуження

Сучасному суспільстві притаманні надзвичайно високі темпи соціальних змін у різних сферах – політичній, економічній, культурній, комунікаційній та технологічній. Всі вони містять у собі чимало протиріч, породжуючи напруження між індивідом і суспільством, особистістю і державою, свободою та необхідністю. Саме на перетині цих соціально-культурних розколів виникає та розвивається феномен соціального відчуження. Тією чи іншою мірою він стосується кожного із нас та може проявлятися через соціальну ізоляцію, аномія, підвищену схильність до різних форм девіантної поведінки, маргіналізацію, послаблення або втрату соціальних зв'язків та деградацію звичних соціальних інститутів (родини, батьківства, материнства, соціальної допомоги тощо).

На перший погляд, проблему відчуження можна віднести до «вічних» питань теоретичного та практичного знання, адже про неї говорять з часів Античності та, мабуть, не забудуть, доки живе людство. Проте, як засвідчує досвід, інтерес до цього феномену зростає, щоразу, коли відбуваються події, що радикально змінюють життя суспільства. Вперше відчуження з'являється у фокусі уваги науковців у буремні 1960-ті роки – часи Карибської кризи, «хрущовської відлиги» у СРСР та студентських революцій у Західній Європі. Після виходу роботи М. Сімена «Що означає відчуження» у 1959 р. по цій тематиці було опубліковано сотні монографій та статей. Наступний пік інтересу до даної проблематики припадає на кінець 1980-х – початок 1990-х років, коли завершується холодна війна, розпадається соціалістичний табір та припиняє існувати Радянський Союз. У нашому, українському контексті на перший план тут виходять питання

небаченої досі соціальної аномії, яка супроводжується не лише крахом колишньої ціннісної системи, але й докорінною перебудовою всієї соціальної структури. Вчорашні інженери, викладачі, працівники культури за кілька місяців перетворюються на «човникарів» - напівлегальних торговців побутовим крамом, які кілька разів на місяць курсують між Україною та Туреччиною. Із початком російської агресії взимку 2014 р. проблема відчуження набула нового, більш трагічного звучання через долі людей, що опинилися під владою російської тоталітарної держави після окупації Криму, частини Донецької та Луганської областей, а згодом – й інших регіонів України.

У соціології соціальне відчуження визначається як суспільне явище, що характеризує внутрішній розрив між інтересами, прагненнями, очікуваннями, мотивами діяльності людини і виконуваними нею соціальними функціями та ролями. Є. Суїменко відзначає, що у такій ситуації виникає стан суперечності між внутрішніми та зовнішніми проявами особистості, внаслідок чого діяльність людини (або її наслідки) перетворюється на окрему від самої людини силу, яка починає нам шкодити [54].

У соціально-груповому ракурсі відчуження проявляється через суперечності соціальних відносин, які, з одного боку, консолідують людей у різні соціальні спільноти, а з іншого – відокремлюють їх одне від одного у процесі розподілу праці та становлення соціальної нерівності. У соціально-економічному дискурсі соціальне відчуження призводить до втрати людиною своєї волі, відриву її від власності та результатів своєї праці, які перестають їй належати (згадуються рядки Кобзаря – «самі на панщину ідуть, і діточок своїх ведуть»). Внаслідок цього зростають як індивідуальні (потрапити до стану соціально-економічної залежності та експлуатації, т. зв. «відчуження праці»), так і групові (перетворення соціального середовища, суспільства, держави та провідних соціальних інститутів на ворожі, пригнічувальні сили, т.зв. «відчуження суспільства») ризики. Не варто забувати і про психологічний аспект соціального відчуження, коли відбувається

спотворення нашого внутрішнього світу, нівелювання індивідуальності та підпорядкування наших дій, мотивів та інтересів зовнішній волі.

Розвиваючи тему, варто зауважити, що з позицій філософії соціальне відчуження має подвійний характер. По-перше, його можна розглядати як свідоме індивідуальне дистанціювання від однобічності «цього світу» з метою здобуття справжньої повноти буття в якості умови творчої самореалізації особи, а по-друге – як явище історичної втрати людиною своєї цілісності. Відчуження постає як прояв парадоксальності людського буття та водночас – показник його природності та сили. У центрі уваги дослідників опиняються проблеми життя людини у великому місті, швидкої урбанізації, масової міграції, дезорієнтації, «культурного шоку» та ціннісних конфліктів [58, с. 12]. На чільному місці стоїть і маргінальна особистість, яка відійшла від звичного устрою життя, проте так і не пристосувалася до нового укладу. Більшість із цих проблем є актуальними в контексті нашого дослідження та буде розкрито далі.

При цьому слід відзначити, що хоча негативне ставлення до відчуження і залишається пануючим у соціально-гуманітарних науках, проте К.Фоменко наголошує і на його позитивних моментах. Зокрема, воно сприяє розкриттю людиною своїх творчих потенцій, налагодженню людських стосунків, встановленню гармонії з буттям в цілому. Окрім цього механізм відчуження задає необхідну дистанцію у спілкуванні з іншими, що забезпечує наш комфорт, визначає комунікативний потенціал, стимулює постійний розвиток і творення самого себе [58, с.8].

У свою чергу психологія визначає соціальне відчуження як стан втрати або відчуття втрати зв'язку індивіда із соціальним середовищем через зовнішні чинники (економічні, політичні, культурні), що проявляється через ізоляцію, маргіналізацію, мінімізацію соціального впливу та можливостей для участі у житті суспільства. Безпосередніми передумовами соціального відчуження є економічна нерівність, відсутність умов для саморозвитку та порушення соціальної справедливості [50, с.50]. Доречі, саме останній

фактор двічі ставав рушійною силою народних виступів в Україні – Помаранчевої революції 2004 р. та Революції Гідності 2013-2014 років. Дослідники констатують, що відмінності соціальної відчуженості від психологічної полягають у причинах (зовнішні vs внутрішні), рівнях (груповий та особистісний), проявах (втрата участі у суспільстві та самотривога) та центрі фокусування уваги (Я-Суспільство за соціальної та Я-Світ за психологічної відчуженості). Також психологи використовують термін «соціальне відчуження» у тісному зв'язку з іншими, близькими за сенсом поняттями, серед яких «соціальна дистанція» (суб'єктивна характеристика соціально-психологічних відмінностей між людьми, що займають різне становище у суспільстві), «соціальна дисоціація» (емоційне, символічне або ритуалізоване дистанціювання від існуючого соціального порядку як результат травматичного досвіду чи пригнічення), «соціальне уникнення» (схильність людини не вступати до соціальних взаємодій) та «соціальна відстороненість» (свідома мінімізація будь-яких міжособистісних контактів) [50, с.58-60]. Всі ці аспекти соціального відчуження ми будемо спостерігати у ході подальших емпіричних досліджень.

Розглянувши загальнотеоретичні аспекти соціального відчуження, прийшов час відповісти на запитання: «Як проявляється соціальне відчуження на українських територіях, які було окуповано російськими загарбниками у 2014-2025 роках?». Варто сказати, що у різних регіонах ці процеси розвивалися неоднаково, часто набуваючи абсолютно різного наповнення. У Криму російська військова, економічна, інформаційна присутність, на жаль, була постійною рисою повсякденного життя всіх років незалежності, місцеві криміналізовані еліти більшою мірою орієнтувалися на Москву, аніж на Київ, а яскравим маркером політичного відчуження від національного електорального мейнстріму (особливо після Помаранчевої революції) була аномально висока, навіть порівняно із сусідніми південними областями, підтримка проросійських та прокомуністичних партій. На «староокупованих» територіях ОРДЛО процеси відчуження розвивалися

поступово, тут довгий час були в обігу гривні та рублі, працівники великих підприємств отримували українські зарплати, а бізнес вів подвійну бухгалтерію – офіційні податки йшли до українського бюджету, а неофіційні – до кишень терористів. Зовсім по-іншому розвивалася ситуація на загарбаних землях Запорізької та Херсонської областей. Ворожі війська просувалися тут дуже швидко, соціальна та житлова інфраструктура не зазнала значних руйнувань, а десятки тисяч місцевих жителів вимушені були з великими труднощами виїжджати до евакуації вже після окупації.

У міжнародному праві інституційний порядок на окупованих територіях визначає Женевська конвенція про захист цивільного населення [15]. У цьому документі для нас особливе значення має норма про безперешкодну роботу інститутів соціального забезпечення та соціального захисту населення, освіти та вільне надходження гуманітарних вантажів. Проте чи так це насправді і чи мають наші співвітчизники, які тимчасово опинилися під іноземною владою, можливість для вільного розвитку особистості? Очевидно, що ні, адже вітчизняні дослідники визначають окупацію як «тимчасовий стан суспільного життя, який виникає у результаті військових дій та зайняття супротивником території іншої держави та характеризується масовими дисфункціями у діяльності соціальних інститутів, їхнім перетворенням на засіб терору та поневолення на тлі повної втрати легітимності в очах людей» [33, с.194].

Чи пов'язана дисфункція із соціальним відчуженням? Як відомо, вперше це поняття до наукового обігу ввів Г.Спенсер, констатувавши, що за певних умов соціальний інститут замість користі починає приносити суспільству лише шкоди [53, с.287]. Тут можна провести аналогію із видозміненими раковими клітинами, які перестають виконувати свої функції та становлять небезпеку для нашого здоров'я і життя. Подальший розвиток цього поняття ми знаходимо у Р. Мертоне, для якого дисфункція – це діяльність соціальних інститутів, що заважає задоволенню потреб соціальної системи, значно зменшує її адаптивні та регулятивні можливості та фактично

працює на саморуйнування. Вона може мати зовнішні (нестача фінансування, кадрів, матеріальних засобів, організаційна плутанина) та внутрішні (неясність та суперечливість цілей, невизначеність функцій, падіння соціального престижу і авторитету даного інституту) прояви [37, с.262-263].

Таким чином, можна визначити кілька сутнісних характеристик соціального відчуження в окупації. По-перше, втрата звичних зразків та шаблонів соціальної поведінки, які були актуальними за мирних часів. Такий стан речей описував А.Щюц через категорію «наявного знання», що засноване на досвіді попередніх поколінь, вже засвоєне нами через власні соціальні практики і має типовий, універсальний характер, дозволяючи швидко розібратися у різних ситуаціях – від оформлення субсидії на послуги ЖКГ до вибору найсвіжішої зелені на ринку. «Наявне знання» визначає наш «не проблемний» світ, де ми впевнено почуваємося, відчуваємо внутрішню психологічну цілісність та різні форми соціальної солідарності з оточуючими [64, с. 84-87]. Проте, коли на нашій землі з'являється ворожий чобіт, межі «не проблемного світу» стрімко скорочуються, зводяться лише до нашої родини або найближчого соціального оточення. Окупація несе із собою екстремальні, часто небезпечні для життя соціальні практики, а разом із ними – і багато морально-етичних дилем, яких ніколи не виникало у довоєнному житті.

По-друге, надзвичайно високий рівень соціальної аномії, коли система життєвих пріоритетів, яка десятиліттями складалася за умов соціально-інституційного розвитку в демократичній країні, перестає працювати, а т.зв. цінності окупантів вражають своїм цинізмом та жорстокістю. На тлі цього постає питання – як далі жити людям, що опинилися по той бік лінії фронту? На відміну від 2014 р., після початку повномасштабного вторгнення Українська держава дала чітку відповідь – евакуюватися, незважаючи на всі майбутні труднощі та випробування. Проте перед тими, хто не захотів або не зміг виїхати, постає наступна дилема – як себе поводити з окупантами? По суті, тут є три варіанти – йти на співпрацю, свідомо уникати будь-яких

соціальних взаємодій із новими інститутами та організаціями або чинити спротив. Саме через такі вибори «маленька» людина освоює суворий навколишній світ, що швидко змінюється, та пристосовується до нього. Звісно, що у такій ситуації завжди легше колаборантам: хочеш якісних продуктів у «гуманітарці» - приходь піднімати триколон, бажаєш безкоштовного вугілля – оформи російський паспорт, сподіваєшся жити як раніше, зберегти колишню роботу та спосіб життя – йди на службу до окупантів. Однак є і протилежна стратегія тихого, пасивного спротиву: передати в чат-бот ЗСУ координати ворога, викинути до смітника російський прапорець, пов'язати жовту стрічку, відмовитися від привабливої посади у структурі ворога або під вигаданим приводом не піти на агітаційну масовку.

По-третє, колосальний тиск на людину з боку держави-окупанта, який проявляється як через терор, залякування, репресії, цілеспрямоване витіснення та обмеження прав цілих соціальних груп, так і гіпертрофовану, ніколи не притаманну Українській державі інформаційно-пропагандистську активність, яку, за визначенням О.Зубченка, спрямовано на створення «штучної повсякденності». Науковець визначає штучну повсякденність як змодельований комунікатором процес життєдіяльності індивідів, що розгортається у звичних для широкого загалу соціальних ситуаціях, проте містить спеціально створений змістовно-емоційний контекст [20, с.9].

Про що саме йдеться? Життя людей на півдні Запорізької області та лівобережжі Херсонщини, де практично не було активних бойових дій, не зазнало якихось зовнішніх змін після приходу окупаційних військ. На відміну від Донеччини, Луганщини та Харківщини, де з перших днів «повномасштабки» точилися запеклі бої, у цих регіонах практично немає зруйнованих кварталів, розбомблених будинків та спалених шкіл. Все це жодним чином не впливає на внутрішній зміст окупаційного режиму, проте на оманливо мирному тлі окупанти намагаються наповнити звичні соціальні практики чужим змістом. Першими під прицілом опиняється освіта та соціальна сфера - перший раз у перший клас під гімн Росії, продуктовий

набір для малозабезпечених родин із листівкою від Путіна, дитячий майданчик, який пофарбовано у триколор, святковий концерт до дня росії у геріатричному пансіонаті. Окрему роль, особливо у перші місяці окупації, відігравали маніпуляції із роздачею гуманітарної допомоги. За умов свідомого та цілеспрямованого блокування доставки гуманітарних вантажів із вільної України, переслідування та залякування активістів, окупанти роздавали найдешевші продовольчі набори сумнівної якості виключно під камери пропагандистських телеканалів, змушуючи місцевих жителів дякувати за турботу «російським визволителям». Спочатку такі шоу під щільним конвоєм військових та ФСБ влаштовували на головних площах міст та сіл, а згодом – перемістили до штабів із підготовки псевдореферендуму про входження наших областей до складу росії. Всі персональні дані людей ретельно фіксувалися та використовувалися для фальсифікації голосування [20].

По-четверте, важливу роль у формуванні соціального відчуження на ТОТ відіграють примусові трансформації соціальної структури, що, як правило, носять регресивний характер та спрямовані на руйнування звичних соціальних інститутів, створення лояльного соціального середовища. Такі зміни відбуваються у рамках т.зв. «денацифікації», детально описаної у статті російського шовініста Т. Сергейцева «Что Россия должна сделать с Украиной». Тут привертають увагу кілька моментів. Ключове серед них – намір поширити практику «денацифікації» (тобто знищення соціальної суб'єктності) абсолютно на всіх українців - «комплекс мероприятий по денацификации должен быть применен к нацифицированной массе населения, которая технически не может быть подвергнута прямому наказанию в качестве военных преступников». Також проглядається ретельно розроблений план із повного знищення не тільки державних інституцій, але й українського суспільства як системи соціальних відносин: «Нацисты, взявшие в руки оружие, должны быть по максимуму уничтожены на поле боя.... Бандеровская верхушка должна быть ликвидирована...

Социальное «болото», активно и пассивно ее поддерживавшее действием и бездействием, должно пережить тяготы войны и усвоить пережитый опыт как исторический урок». По суті, маємо справу із цілеспрямованим геноцидом представників великих соціальних груп, який дуже схожий на Голодомор-геноцид 1932-1933 років, організований комуністичним тоталітарним режимом. Механізм соціального відчуження українського селянства - спочатку від своєї власності, а згодом і від звичних соціальних ролей описує С.Теслюк: «Колективізація призводила до явища «знеособлення», «людину було позбавлено права самостійно приймати рішення, розпоряджатися майном, навіть годувати коня, який нещодавно був її власністю» [56, с.32]. Аналогічні плани щодо українців ворог нині реалізує на тимчасово окупованих територіях, депортуючи наших співвітчизників, які відмовилися отримувати російські паспорти, та заміщуючи населення переселенцями із Крайньої Півночі, Далекого Сходу та Середньої Азії.

Поряд із цим значну увагу російські шовіністи приділяють і знищенню національної ідентичності українців, інсталяції російського інформаційного простору, вилученню українських підручників та навчальних програм, які, на думку окупантів, «содержат нацистские установки». Як відомо, одним із перших кроків агресорів стало відключення українського радіо, телебачення, мобільного зв'язку та інтернету, захоплення місцевих інтернет-провайдерів, закриття друкованих ЗМІ та репресії проти українських журналістів. У свою чергу, обов'язковим іспитом на лояльність для колаборантів, які погодились працювати у російській «школі» стає публічне спалення українських підручників, книжок та національної символіки [19].

Таким чином, ми визначили, що на сучасному етапі спостерігається значне зростання наукового інтересу до проблем соціального відчуження. Особливо актуальністю ця тематика відрізняється в контексті російської агресії проти України та окупації значної частини наших територій, адже ворог використовує інструменти соціального відчуження для послідовного руйнування соціальної суб'єктності, групової та національної ідентичності, а

також всієї системи соціальних відносин, до яких включені наші земляки по той бік лінії фронту, ставлячи за мету формування малоросійського середовища, де не буде навіть згадки про Україну.

1.2. Соціальне відчуження у контексті соціально-гуманітарних наук

Проблеми відчуження людини від суспільства, від своєї духовної сутності, результатів праці та інших людей привертали увагу науковців ще з часів Античності. Повне розкриття багатоманіття поглядів філософів, соціологів, економістів та культурологів на походження і генезу соціального відчуження виходить далеко за рамки нашої кваліфікаційної роботи та може бути предметом окремої наукової розвідки. Разом з цим ми маємо в першу чергу зосередитися на аналізі тих теоретичних підходів, які дозволяють описати процеси та механізми соціального відчуження на тимчасово окупованих територіях України.

Представники теорії суспільного договору розглядають відчуження як акт передачі людиною своєї абсолютної свободи і своїх прав державі. Щоправда, думки щодо обсягу переданої свободи суттєво різняться – від «тотальної держави» у Т.Гоббса до збереження права на життя, особисту гідність та приватну власність у Дж. Локка [8; 32]. Серед проросійськи налаштованих громадян довгий час була популярна теза «Россия придет – порядок наведет», а багато людей похилого віку навіть сприймали окупацію як повернення радянських часів. Кремлівські загарбники активно підтримували цю думку, обіцяючи дешеві комунальні послуги, державне регулювання цін на харчі, повернення радянських назв і пам'ятників Леніну. Проте реальність виявилася зовсім іншою: окупаційний порядок – це коли все для ворога і трішки кісток – для його найбільш активних посіпак. А для решти населення – заборона вільно пересуватися по вулиці, постійні принизливі перевірки на десятках блокпостів, неможливість виїхати за межі населеного пункту без спеціальної перепустки, майже середньовічний

пограбунок на дорогах (особливо коли везеш чимало краму) і заборона на продажу інсуліну особам без російського паспорту – справжній соціал-дарвінізм державного рівня. Після слабкої, розбалансованої та трішки розхлябаної Української держави наші співвітчизники стикаються зі справжнім гоббсівським Левіафаном, у якого є потужна мережа репресивно-каральних органів.

Видатний філософ І.Кант у роботі «Критика чистого розуму» розглядає когнітивний аспект соціального відчуження. Людина, яка пізнає, має справу із «річчю-для-нас» - відчуженою формою «речі- у-собі», продуктом творчого духу людини. Саме тому з перших днів окупанти не тільки беруть під свій повний контроль інформаційний простір, перекриваючи, всі окрім російських, каналів масової інформації, але й за допомогою місцевих зрадників намагаються запустити навчання за російськими стандартами у середній школі. Звісно, «освітній процес» там немає нічого спільного із справжніми пізнанням та творчістю, про які писав І.Кант, - лише пропаганда, мілітаризація та формування у дітей ненависті до України [27].

В цьому контексті слушною видається думка Г.Гегеля про два види відчуження – оборотне та патологічне [7]. Перше свідчить про стрімкий розвиток індивідуальності в контексті групових відносин, усвідомлення себе активною та відповідальною частинкою спільноти, визначення своєї ролі та місця у цьому об'єднанні та відповідальності за результати спільної діяльності. Як приклад генези оборотного відчуження можна назвати утворення, швидкий віртуальний розвиток та подальшу розвіртуалізацію телеграм-спільнот у перші дні Великої війни, коли від переписки в чаті до збору на окраїні міста для будівництва блокпосту минало лише кілька годин. Натомість патологічне відчуження виникає, коли відчужене знання (або вказівка на спосіб дії) не стає частиною нашого «Я» та має зовнішній, нав'язаний характер. Джерелом такого відчуження є російська «школа» та парамілітарні дитячо-юнацькі організації, через які вчорашні українські учні втягуються у вирій пропаганди, брехні та відданості російській армії.

Значним кроком вперед у дослідженні цих проблем стає теорія відчуження праці К.Маркса. Адже праця, яка є основою всіх суспільних відносин, головною сферою життєдіяльності, самовираження і самоствердження людини, посідає особливе місце у процесах насильницьких соціальних трансформацій на ТОТ. На думку Маркса, відчуження – це соціальне явище, яке виникає через специфіку розподілу праці у класовому капіталістичному суспільстві і охоплює результати, процес та умови праці. «Робітник відчуває себе нещасним, не може вільно розвивати фізичну та духовне енергію, а натомість виснажує свою фізичну природу та руйнує духовні сили» [35].

Здавалося б, як пов'язані ці проблеми, що спостерігалися дослідником у середині ХІХ століття на німецьких підприємствах, із нинішнім життям на тимчасово окупованих територіях України? Варто згадати, що після приходу іноземних військ десятки тисяч наших співвітчизників вирішили не тільки залишитися під їхньою владою, але й роблячи вигляд, що нічого не відбувається, продовжили ходити на роботу, де вже висить триколон, і стали виконувати вказівки нових самозваних керівників. На що і заради чого спрямовано їхню зрадницьку «працю»? Очевидно, що для цих людей головним є не кінцеві результати їхньої діяльності (на жаль, це буде укріплення окупаційного режиму), а насамперед збереження звичного образу життя, доходів та соціального становища. Описана ситуація більшою мірою стосується бюджетників, але й у приватному секторі все виглядає не так просто. Адже через тоталітарний характер російської держави будь-яка праця в окупації прямо чи опосередковано мілітаризується: на СТО замість легкових авто ремонтують бронемашини, співробітники комунальних служб зводять оборонні рубежі для ворога, а салон краси сплачує податки до окупаційного бюджету і фінансує війну проти України.

При цьому, згідно теорії К.Маркса, відчуження не обмежується суто економічною сферою, а зачіпає й багато інших аспектів суспільного життя: відчуження влади (вся окупаційна влада – це фейк, вибори та референдуми

проходять під дулом автомата, а прізвиська та відсотки переможців визначено заздалегідь), відчуження людини від людини (страх відверто говорити навіть із рідними на тлі суцільного поширення практики доносів), відчуження свідомості (намагання окупантів підмінити реальне життя красивою картинкою «штучної повсякденності», про яку ми згадували вище) і нарешті – відчуження від родової сутності людини, нівелювання людини як індивідуальності, перетворення її на гвинтик тоталітарної імперської машини [35].

Розвиваючи марксові ідеї, Г.Зіммель визначає вищою формою відчуження грошовий фетишизм. Саме гроші і прагнення до збагачення призводять до руйнування всіх соціальних зв'язків у процесі спільної діяльності, спілкування, управління та споживання [17]. О.Зубченко відзначає, що побутовий колабораціонізм на ТОТ за принципом «риба шукає де глибше, а людина – де краще» є захисною ресоціалізаційною реакцією на зміну соціально-економічного ладу (рекрутація на роботу до Крайньої Півночі та Далекого Сходу, пошук місць вигідного обміну гривень на рублі, співмешкання жінок із російськими солдатами тощо) [19, с.21]. Надзвичайно точний опис образу мислення та поведінки людей, які за тридцять срібників пішли на службу до рашистського режиму, можна знайти у Е.Фромма: «Деякі риси були притаманні цій частині середнього класу протягом усієї історії: любов до сильного й ненависть до слабкого, обмеженість, ворожість, скнарість - як у почуттях, так і в грошах, і особливо аскетизм. Погляди цих людей завжди були вузькими й обмеженими, вони з підозрою і ненавистю ставилися до незнайомця, а знайомець завжди викликав у них зневажливу цікавість і заздрість» [61, с.43].

Переосмислення ідей Маркса та Зіммеля відповідно до реалій ХХ ст. ми знаходимо у творчості Г.Маркузе та його концепції «одновимірної людини». Вчений розглядає «одновимірність» як відсутність чітко вираженої позиції у різних сферах суспільного життя (соціальной, політичній, ідеологічній або художній), нездатність до критичного мислення, страх перед

виходом за рамки усталених звичаїв, оцінок та відносин. Все це породжує повну громадянську пасивність, конформізм та підкорення сильному («ми політикою не цікавимося»). «Одновимірна людина», – пише Маркузе, – внутрішньо невільна, духовно збідніла, єдиним еталоном її мислення та поведінки є судження, що нав'язуються їй ззовні. Причому ця людина не помічає чужого походження нав'язаних їй думок та образів поведінки... вважає свою хибну, підлеглу свідомість щасливою..., а залученість до зовнішнього життя – зручною та корисною» [36, с.78].

Особливу роль у формуванні «одновимірних особистостей» на тимчасово окупованих територіях відіграє робота із дітьми та підлітками. У свідомість підростаючого покоління російська пропаганда наполегливо просуває кілька ключових ідей: по-перше, етатизм за класичним фашистським принципом «все у рамках держави, нічого поза державою, нічого проти держави»; по-друге, російська велич та українська другосортність (зокрема, месиджі про «лучший Новый год в москве», «Киров – новогодняя столица россии», «новогодние чудеса в Санкт-Петербурге»); по-третє, суцільна мілітаризація (залучення російських військових злочинців до «освітнього» процесу, написання листів подяки та підготовка відео привітань солдатам, збирання-розбирання зброї, діяльність дитячо-юнацьких парамілітарних організацій тощо) [18, с 31]. Одновимірна людина по-російськи є набагато більш невільною, ніж ідеальний тип описаний Маркузе, оскільки межі її свободи визначаються не стільки засобами масової інформації та мистецтвом комунікацій з громадськістю, скільки величезним карально-репресивним апаратом, що творить свавілля у загарбаних українських регіонах.

Альтернативою відчуженню виступає спорідненість праці, про яку писав видатний український філософ Григорій Сковорода. «Споріднена праця» постає як вираження ступеня соціальної справедливості, а сутність її полягає у тому, що кожна людина через самопізнання відкриває себе, свої природні схильності, здібності, таланти, які обов'язково мають бути

вдосконалені і розвинуті відповідним вихованням [51]. Для філософа ідея «спорідненої праці» виступає однією із найважливіших складових суспільного устрою, а створення необхідних умов для її реалізації є запорукою розв'язання проблеми соціальної нерівності.

Чи можлива споріднена праця в окупації? П.Сорокін довів, що під час військових та революційних потрясінь різко прискорюється трансформація соціальної структури суспільства і на перший план часто виходять представники соціальних груп, які раніше перебували далеко на узбіччі суспільно-політичних процесів. Формуючи основу окупаційного режиму на Півдні України навесні 2022 р., росіяни набирали до самозваних «органів влади» абсолютно випадкових людей: продавців з ринку, домогосподарок, осіб без певного роду занять та колишніх засуджених [52]. Чи дійсно через псевдоуправлінську працю вони збиралися реалізувати свої здібності та сковородинське «право на щастя»? Дуже сумнівно, адже колаборантів всіх гатунків, особливо в перші роки окупації, приваблювали як дуже високі зарплати навіть на найнижчих адміністративних посадах, так і можливості розпоряджатися чужим життям і майном, які відкриває бодай незначна влада у тоталітарній державі.

До дослідження проблематики відчуження праці долучилися і сучасні українські дослідники. Зокрема, Д.Богиня пропонує трактувати його як стан, при якому трудова діяльність суб'єкта не дає можливості задовольняти навіть його базові потреби [5]. Йдеться про добру відому та болючу для всіх нас проблему «працюючих бідних», насамперед, освітян, посадовий оклад яких часто буває нижчим навіть офіційно визначеної мінімальної зарплати. Останнім часом також говорять про оплату захисників України, яка все частіше виявляється суттєво меншою за винагороду некваліфікованих працівників у приватному секторі.

Представники екзистенціалізму (А.Камю, Ж.П. Сартр) розглядають відчуження як основу людського буття. На їхню думку, свідомість людини є дуальною, у ній співіснують світ екзистенції (внутрішнє «Я») та світ

об'єктивації (суспільство). Протистояння «буття-в-собі» (незалежної від людини соціальної реальності) та «буття-для-себе» (наша свідомість) породжує соціальне відчуження – від світу загалом та від інших людей [58, с. 5-6]. Провести емпіричну операціоналізацію цієї світоглядної дихотомії дозволяє концепція культурної травми П.Штомпки [68].

Травматизація відбувається у кілька етапів: формування культурного середовища, що сприяє виникненню травми, травматичний інцидент, створення травматичного дискурсу, поширення травматичних симптомів на певну соціальну спільноту, посттравматична адаптація та детравматизація. О.Зубченко відзначає, що така послідовність буде абсолютно різною для Ірпеня, Бучі, Гостомеля, де ворог був близько місяця, Ізюма та Куп'янська, де триколори майоріли понад півроку, та Бердянська і Мелітополя, де росіяни панують вже п'ятий рік [21, с.38]. За цих умов нового звучання набуває класична теорія «буття-для-іншого»: «інший володіє тайною, тайною того, чим я є. Він дає мені буття і володіє мною» [58, с. 9].

Проте за умов окупації інший перетворюється на оруелівського Великого брата, який контролює кожен крок, кожне слово в офлайн-бесіді чи віртуальному листуванні. А наші земляки у ворожому тилу вимушені виробляти власні практики «буття-для-іншого»: мінімізувати телефонне або чат-спілкування з родичами із вільної України, не говорити про політику у громадських місцях чи із сторонніми, обговорювати чутливі теми тільки вдома, у кола родини та найнадійніших друзів. Проте спільним для всіх є почуття закинутості, повна ізоляція від зовнішнього світу, полон страху та мороку. На тлі цього життя в окупації набуває характеру щоденного «морального референдуму» – лишатися чи їхати світ за очі, брати російську гуманітарку чи виживати за рахунок городу та запасів у коморі, отримувати паспорт держави-агресора чи продовжувати жити по українських документах тощо [23, с. 117].

У соціологічному аспекті відчуження пов'язане із втратою соціальних зв'язків та станом загальної соціальної дезорганізації. Вперше до цієї

проблематики звернувся Ф.Тьоніс, протиставляючи громаду з її потужним соціальним капіталом та атомізоване, роз'єднане суспільство [57]. Е.Дюркгейм у своїх роботах відзначав, що у сучасному індустріальному суспільстві втрачається почуття спільності, помітно послаблюється регулятивна функція соціальних норм, зростає індивідуалізм та дезінтеграція [14]. Тут не можна не згадати і американського соціолога Р.Блаунера, який доходить висновку, що відчуження часто породжує безладдя [67].

На тлі цього ми маємо справу із соціальною аномією – станом масової свідомості, що характеризується гострою невідповідністю між цінностями та настановами, які офіційно сповідуються, і тим, що насправді коїться у повсякденному житті. У такій ситуації спостерігається повний колапс всієї ціннісно-нормативної регуляції суспільної поведінки, а поруч із ним – деградація соціальних інститутів та організацій, порушення суспільної рівноваги та морально нестійкості особистості [48, с. 70].

Яким може бути представник такої спільноти? «Аномічна людина стає духовно стерильною, відповідальною тільки перед собою, не відповідаючою ні перед ким. Вона знущається над цінностями інших людей. Її єдина віра – філософія заперечення. Вона живе тонкою лінією почуттів, що пролягає поза майбутнім і поза минулим», - відзначає Р.Мертон [37, с.262]. В цьому визначенні поєднуються всі грані соціального відчуження на тимчасово окупованих територіях: відчуття того, що минулий соціальний лад пішов, а новий ще не утвердився; відсутність або занепад публічних інституцій соціального контролю; почуття вседозволеності, можливість робити те, що раніше було під суворою заборонаю. На думку дослідника, аномія виникає «як розпад в культурній структурі, що відбувається..., коли існує гостра розбіжність між культурними нормами і цілями і соціально структурованими можливостями членів груп діяти відповідно до даних норм культури» [38, с.263].

Постає закономірне питання – а чим визначаються соціальні норми на тимчасово окупованій території: вірністю нашій державі чи новоспеченим

правителям? Що є нормою – співпраця з ворогом, спротив чи пасивне виживання? Те, що для нас з вільної України, видається очевидним, по той бік фронту виглядає достатньо проблемним. Однією із форм соціального відчуження для аномічної людини стає співпраця з ворогом, яку має сенс класифікувати відповідно до мертонівської типології девіантної поведінки. Зокрема, іноваторами можна вважати наших колишніх співгромадян, які з перших днів годували російських солдат на блокпостах, передавали ворогу різноманітну інформацію та бази даних, доносили на проукраїнських активістів та ветеранів АТО, першими бігли отримувати російські паспорти та охоче приєднувалися до масових заходів, які організовували окупанти. Дослідники відзначають, що типовим прикладом ритуалізму є діяльність чиновників, які лишилися служити на своїх робочих місцях, із схожими функціями, але під прапором ворожої держави. Зрадники-ретритисти – це люди, які до повномасштабної війни перебували на далекій периферії громадського життя, не мали нормальної освіти та постійної роботи, переважно були зайняті фізичною працею чи дрібною торгівлею, жили одним днем та не думали про майбутнє. Продавчині з сільського кіоску стають «вчителями», «працівниками культури» та навіть «співробітниками сільської ради», а п'яниці та нероби записуються до російських поліцаїв. «Бунтарі», на відміну від попередньої групи, відрізнялися підвищеною громадською активністю і за часів України, брали участь у подіях «русской весны» 2014 р., антивакцинаторських кампаніях та дуже хотіли влади, але, як правило, набували репутації «міських божевільних» [26, с. 117-118].

Також у спеціальній літературі, окрім мертоонівських типів аномії, зустрічаються ще чотири форми соціального відчуження: безсилля, ізоляція, самовідчуження та відсутність сенсу. Проте, на відміну від активно-аномійного відчуження колаборантів, вони більшою мірою притаманні українцям, які не приймають окупацію, не йдуть на контакт із ворогом, відхиляють пропозиції росіян про співпрацю та уникають отримання окупаційних документів. Однак, враховуючи той факт, що окупація триває

вже п'ятий рік, постає резонне питання – а чи довго можна прожити у такій внутрішній міграції?

Відповідь на нього намагаються знайти у психологічних концепціях соціального відчуження. У класичному психоаналізі відчуження розглядається крізь призму внутрішньособистісного конфлікту між Супер-его та Ід, нормами культури й моралі та інстинктами нашої підсвідомості [59]. К.Хорні джерело відчуження бачила у «корінній тривозі», подолати яку можна трьома шляхами: прагнення до людей, втеча від людей та намагання діяти проти людей [62]. У часи великих суспільних потрясінь стан «корінної тривоги» може породжуватися не лише індивідуально-психологічними чинниками. Приклад цього наводить О.Зубченко, описуючи морально-психологічний стан запоріжців у перші дні повномасштабного російського вторгнення: «сидеть дома нет сил, пробуем принести хоть какую-то пользу», «уже невозможно читать эти страшные новости», «если что-то не так, то поправьте, я все это делаю впервые» [24, с.11]. Завдяки соціальним мережам розгубленість та невизначеність швидко трансформуються в орієнтацію на людей, творення спільних справ заради оборони рідного міста – будівництва блокпостів, розробку піщаних кар'єрів, перевезення, завантаження-розвантаження гуманітарних вантажів тощо. Аналогічні процеси, детальну характеристику яких ми надамо у другому розділі роботи, спостерігалися і на тимчасово окупованих територіях.

Також значний інтерес становить теорія соціального відчуження Е.Фромма, засадничими поняттями якої є конформізм та деструктивність. Разом із приходом російського солдату на українські землі після тридцяти років відносної свободи та номінальної демократії фактично повертається тоталітарний режим, причому у набагато жорсткішій формі, аніж в останні роки радянської влади. Його опорою стає деантропологізований індивід, «гвинтик» системи в оточенні собі подібних, утворює народні маси, які об'єднані однією ідеєю та кількома нехитрими гаслами. Такі емоційно заряджені натовпи, що, як правило, склалися із соціально-маргіналізованих

елементів, ми могли бачити ще під час подій «русской весны» 2014 р. у Криму та на Донбасі. Спільним для цих людей є прагнення до посередності та бажання «бути як всі», «не висовуватися», тобто у відмові від власної індивідуальності. Індивід жертвує своїми прагненнями, приймаючи замість них та засвоюючи чужі очікування. Поступово така практика стає нормою, в результаті чого будь-який розумово-вольовий акт заміщується його ідеологічно вірним субстратом. Індивід не тільки грає очікувану від нього з боку роль, але й починає в неї вживатися. Так формуються «авторитарна» та «конформістська» особистості, які і становлять левову частку прислужників ворога на ТОТ.

Ведучі далі, Фромм вважає, що у схильних до конформізму індивідів є величезна тяга до проявів деструктивності, що найбільш яскраво проявляється за тоталітарних режимів, де навіть найменша влада дає великі можливості підкоряти та подавляти інших людей. Дослідник вважає, що це є відгуком людини на руйнування нормальних умов буття і значною мірою породжене не індивідуальними, а культурними чинниками [61, с. 180-183]. У той же час дослідження запорізьких соціологів свідчать, що майже третина співробітників місцевої російської поліції – це колишні українські міліціонери, яких звільнили із наших далеко не ідеальних ОВС за надмірне перевищення сили, жорстоке побиття, катування і навіть зґвалтування затриманих, тобто якраз індивідуальні прояви садизму [19, с.22].

Підбиваючи підсумки підрозділу, варто відзначити, що проблема соціального відчуження у теоретичному дискурсі розглядається надзвичайно широко – від втрати можливості вільного пізнання до повної деіндивідуалізації особистості. Відповідно до логіки нашої розвідки, беззаперечним видається той факт, що за умов окупації відчуження носить зовнішній, травматичний характер та тягне за собою порушення усталених соціальних зв'язків, розпад системи соціальних норм та цінностей. Все це призводить і до деградації самої особистості – виникнення внутрішніх

конфліктів, втрату життєвих орієнтирів та сенсів, «аномічну стерильність» і готовність до співпраці із ворогом, незважаючи ні на що.

1.3. Загальна характеристика повсякденного рівня соціального відчуження

У попередньому підрозділі ми розглянули основні теоретичні концепції, які описують виникнення та генезу соціального відчуження на онтологічному, соціально-груповому та міжособистісному рівнях. Проте, перш ніж перейти до емпіричної частини нашої роботи, ми маємо з'ясувати ще одне важливе питання – як проявляється соціальне відчуження у нашому повсякденному житті, як емпірично операціоналізувати та виміряти його прояви.

Н.Отрешко відзначає, що поняття «повсякденності» у філософії та соціології використовують як дослідницький концепт для аналізу і розуміння рутинних дій, звичок і взаємодій між людьми у життєвому просторі [43]. Авторство цієї дефініції належить видатному німецькому філософу А.Щюцу, який запропонував відмовитися від сприйняття світу, в якому ми живемо, як наперед заданого, та скласти його картину, виходячи із актуальних оцінок, реакцій, емоцій, спогадів та уявлень людей про минуле та майбутнє [64]. Згідно логіки вченого, світ є таким, як ми його бачимо тут і зараз, і у ньому взагалі не може бути відчуження. У той же час ми конструємо свій «життєвий світ» (ще одне цікаве і надзвичайно корисне поняття А.Щюца) через процеси привласнення та відчуження життєвого середовища. Що мається на увазі? Ми робимо селфі у красивих, незвичних місцях, для того, щоб привласнити собі (у спогадах та фотогалереї на телефоні) приємні моменти життя та згадувати про них при нагоді. Разом з тим, взаємодіючи з іншими людьми у рамках певних соціальних інститутів та організацій, ми опиняємося у вирії відчуження своєї природної сутності та змушені підпорядковувати свою поведінку зовнішнім вимогам, одягати до офісу діловий костюм замість футболки та шортів.

Повсякденність виникає на основі оцінок, реакцій, емоцій, спогадів та уявлень людей про минуле та майбутнє. Опис повсякденності, це, з одного боку, характеристика певного соціального часу, в якому розгортаються типові події, що стосуються великої кількості людей (до та після окупації), а з іншого – увага до неопублічних сторін нашого життя, локальності, приватності та елементарної турботи про хліб насущний на рівні підсвідомо, автоматично відпрацьованих навичок. Тут можна згадати ідею П. Тілліха про два виміри одного і того ж часу: «хронос» - формальний час, рамки та маркери якого визначаються домінуючими історичними та соціальними акторами, та «кайрос» - справжній час, що проживається людьми та наповнений глибоким суб'єктивним змістом [49]. Про «хронос» - битву за Херсонщину, контрнаступ на Запорізькому напрямку, форсування Інгульця українськими військами, героїчну оборону Кам'янського та Степногірська, блискучі операції народного спротиву та ГУР у глибокому тилу ворога розкажуть по телебаченню, напишуть у підручниках історії та мемуарах. А ось згадки про «кайрос» переважно збержуться у родинній пам'яті, у затишку кухонних посиденьок, днів народження та дружніх застіль.

Між тим процес конструювання нашої соціальної реальності відбувається якраз у рамках «кайросу» досить вибірково, залежно від соціально-історичних обставин. Велику роль тут відіграють повсякденні шаблони поведінки, які відрізняються за часовими, просторовими та історичними рамками [64, с.362]. А.Щюц у своїй роботі «Той, що повертається додому» відзначав, що вчинки колишніх військовослужбовців, які у мирному житті, сприймаються як екстраординарні та героїчні, на фронті, у повсякденні жорстокої війни, виглядали абсолютно звичайними та закономірними [13].

Виходячи із цього, у спеціальній літературі повсякденність визначається як впорядкована сукупність соціальних явищ та процесів, які постійно повторюються у житті людини, стають для неї звичайними та видаються автономними від зовнішніх соціальних інститутів. Із цього

очевидно, що соціальне відчуження виникає якраз тоді, коли наші повсякденні практики починають вступати в протиріччя із інституціональними принципами, правилами та нормами, які можуть визначатися державою або іншими впливовими соціальними акторами. З точки зору соціолога, повсякденність – це непублічний бік нашого життя, про який не говорять по телебаченню та не пишуть у телеграм-каналах [42, с. 33].

У соціологічному плані повсякденність найчастіше описуються через категорії типовості, локальності, консервативності, належності до приватного життя та протиставлення публічності. Велику роль у окресленні змісту та меж повсякденності відіграє наша власна соціальна активність, адже спочатку ми переживаємо соціальний світ як певне поле дій і лише згодом – як об'єкт мислення. Люди засвоюють мистецтво виживання, місця вигідного обміну та «обналу» гривні, згадують дідівське правило говорити одне, робити інше, а мати на думці третє [23].

Таким чином, повсякденне життя в окупації визначається не тільки агресорами і порядками, які вони встановили, але й тим, як люди адаптуються до цього нового соціального укладу. На емпіричному рівні повсякденність виявляється через ставлення до своєї родини, оселі, домашнього господарства, побуту та відпочинку, через наші інтереси, страхи, тривоги і переживання.

Детальну типологізацію елементів повсякденного життя намагається провести П.Штомпка: дім, робота, споживання, подорожі, хвороби, смерть, освіта (виховання), релігія, політика, наука, мистецтво, відпочинок (розваги, свята), спорт, війна та природні катаклізми [66]. Враховуючи реалії життя у російській окупації (що сама по собі гірша за будь-яку природну чи техногенну катастрофу), вітчизняні дослідники пропонують модифікувати цей перелік [18]:

1. Дім та робота (приватний простір, який асоціюється із спокоєм, затишком, родиною та задоволенням своєю працею). Варто розуміти, що цей

простір, не зазнаючи зовнішніх змін, трансформується за своєю сутністю, перестає бути осередком спокою та безпеки. На роботі тебе примусять показово присягнути на вірність рашистам, а до твоєї оселі можуть будь-якої миті вдертися озброєні російські поліцаї.

2. Споживання (сфера формування нових соціальних нерівностей – між тими, хто пішов на службу до ворога, отримавши чималі фінансові та статусні блага, і тими, хто лишився на звичних соціальних позиціях). У вужчому сенсі тут також можна говорити про «пере прошивку» споживчого ринку, витіснення українських товарів неякісною та дорогою російською продукцією.

3. Фізичний та соціальний простір (важливий індикатор того, наскільки вільно та безпечно людина може почуватися у власній оселі та на вулиці). Варто згадати, що багато людей, які лишалися в окупації у 2014-2022 рр. (а подекуди, із ризиком загинути від російських бомб, дронів та снарядів лишаються і нині) пояснювали свої дії тим, що тут їхній рідний дім, який вони не хочуть покидати. Проте в обстановці жорстокого військово-поліцейського терору і втрати всіх громадянських прав, влада штучно стирає межу між публічним та приватним простором: тебе можуть просто так затримати на вулиці, під приводом «обшуку» пограбувати твою хату або взагалі оголосити її «безхазяйним майном» та націоналізувати. Ще одним невід’ємним елементом життя в окупації стає тотальна трикольорова візуалізація, від якої нема куди подітися та стає навіть важко дихати.

4. Освіта та спорт (сфери, у яких найбільше проявляється дисфункційність всієї окупаційної системи). За умов окупації повного переродження зазнають ключові функції освіти – виховна, класово-стратифікаційна та професійно-соціалізаційна. Всі нововведення росіян – це глибокий соціальний регрес. Замість відкритості освітнього процесу та підготовки фахівців за сучасними програмами до аудиторій повернули освітні стандарти радянсько-російського зразка. На зміну широкій академічній мобільності за часів України, можливості навчатися по кілька

семестрів у Польщі, Франції або Великій Британії прийшло дипломне «закріпачення» у межах росії, окупованих та невизнаних територій. Повноцінний та гармонійний розвиток особистості, який було закладено до ідеології Нової української школи, поступився місцем імперському та мілітаристському угару. У той же час спорт при окупації став, з одного боку, потужним інструментом втягування молоді до «общероссийской семьи» (турніри, кубки, змагання), а з іншого – одним із способів створення ілюзії нормального життя на ТОТ.

5. Медицина та хвороби (символізує рівень соціального розвитку та якість життя). Соціально-медичні проблеми по той бік фронту лишаються малодослідженими у спеціальній літературі, а системну роботу в цьому напрямку поки веде хіба що Центр вивчення окупації на чолі із П.Андрущенко. Разом з тим можна виокремити кілька важливих моментів у цій сфері: по-перше, повна мілітаризація медицини, її переорієнтація на російських військових та мінімум уваги до цивільних пацієнтів; по-друге, гостра нестача фахівців, особливо вузького профілю, через що місцева псевдовлада вимушена запрошувати медпрацівників із віддалених регіонів росії, як правило, досить посередньої кваліфікації; по-третє, суттєве зростання рівня смертності населення (зокрема, у м. Маріуполь), повернення інфекційних хвороб (холера, дифтерія) на тлі великих проблем із водопостачанням та руйнуванням мереж водовідведення.

6. Свята (постають як один із маркерів згуртованості спільноти, інструментом вимірювання часу та способом артикуляції культурних цінностей). Нагадаємо, що А.Шюц розглядає свято як спосіб вираження та зміцнення культурних цінностей певної соціальної спільноти і водночас – як певний ракурс погляду на навколишній світ [64, с 87]. Саме тому агресор активно використовує святкові дні для згуртування своїх нечисленних прихильників, їхньої інфільтрації до «культурного» та «громадського» життя (раніше більшість цих людей не цікавились нічим, окрім власної родини, заробітків і побутових справ). Також свята відображають соціальну

структуру суспільства, служать для зміцнення соціальної ієрархії та акцентування міжгрупових відмінностей. Окрім цього, надумані свята є невід'ємною частиною штучної повсякденності, яку окупанти намагаються формувати в інформаційному та соціальному просторах. Безкінечні збори, мітинги, покладання квітів, урочисті шиккування, автопробіги і як апофеоз – масовані театральні постановки із наперед визначеним результатом: вибори та референдуми.

7. Влада (ставлення людей до самозваних «адміністрацій», частота та причини контактів з ними, оцінка методів та інструментів «управління», загальна характеристика атмосфери, що панує в окупації).

8. Війна (можливість отримання об'єктивної інформації про хід бойових дій, стан справ на вільній Україні, військово-поліцейський терор, народний спротив окупації та формування власної оцінки подій). Цей момент видається нам досить актуальним, адже, як відзначає О.Зубченко, з перших днів окупації російські загарбники взяли курс на системну інформаційну, економічну та фізичну ізоляцію захоплених районів. Вони викрадали та примушували до співпраці журналістів, відключили українське телебачення та радіомовлення, поступово обмежували роботу нашого мобільного зв'язку та інтернету, змушуючи населення купувати SIM-картки операторів із росії або днр [20]. Інформаційний вакуум давав свої «результати» - багато біженців із оточеного Маріуполя були впевнені, що Запоріжжя ось-ось впаде під натиском російських військ та не зупинялися тут навіть перепочити на кілька днів.

Наступний крок, який ми маємо зробити у процесі емпіричної верифікації поняття «повсякденне соціальне відчуження», - це визначити його зовнішні прояви: загальна соціальна дезорганізація, щільна присутність ворога у соціальному та візуальному просторах та формування нових інституційних практик у різних сферах життя.

Слід відзначити, що порушення, а іноді й повне руйнування всіх попередніх правил та шаблонів соціальної поведінки є неминучим за часів

великих суспільних змін. Повсякденність війни та окупації характеризується постійною небезпекою для життя і здоров'я, численними загрозами мілітарного та терористичного характеру, цілеспрямованими репресіями окупантів проти представників цілих соціальних груп (учасники АТО, співробітники правоохоронних органів, журналісти, громадські активісти, волонтери), необхідністю пристосовуватися до нових життєвих та соціальних правил [23, с.109-110]. Водночас навколишні події, особливо у перші місяці чужої влади, сприймаються як щось сюрреалістичне, таке, що ніколи не повинно було трапитися із нами. Цікаво дізнатися, як про це говорять жителів тимчасово окупованого Бердянська: «будучи підлітком, я читав багато книг і дивився багато фільмів про війну. Тоді найстрашнішим моїм кошмаром був сон про те, як фашисти захоплюють наше місто. Сьогодні я... розумію, чому фашисти в них завжди говорили російською»; «я хочу прокинутися, я не можу повірити, що це правда з нами відбувається» [60]; «я не могла собі уявити, що таке можливо в 21-му столітті. Ми тут працюємо, винаходимо новітні технології, по різноманітних конференціях їздимо, і раз — війна» [55]. Змінюється і плин соціального часу, рамки якого стають досить умовними і непередбачуваними: «охота за продуктами и лекарствами стает повседневной нормой. Первыми исчезли соль, крупа, сахар, потом макаронка и молочка, затем консервы, тушёнка... Слово дефицит вернулось в оборот. Появляется привычка, если что-то нашел, брать для себя, родителей, друзей, соседей. Даже если им не надо, все берешь про запас - это норма» [3]. Покоління, народжене у незалежній Україні, немовби наново проживає останні роки радянської влади із довгими чергами за всім необхідним.

Із перших днів «нової влади» ворог намагається максимально щільно зайняти фізичний простір. Для цього виставляються десятки блокпостів як на міжміських трасах, так і всередині населених пунктів, де проводяться перевірки та обшуки — особливо жорстоко в українців, які прямують до підконтрольних територій. Всі ці контрольні заходи об'єктивно не зумовлені

жодними військовими потребами, тому що фронт вже знаходиться далеко на півночі, а спрямовані лише на створення атмосфери страху і терору. З цією метою навіть у найменших селах створюються військові комендатури із місцями для ув'язнення та катування наших співгромадян, Поруч із масштабним насильством розгортається нав'язлива пропаганда – сотні трикологів, біг-бордів, сіті-лайтів, розтяжок, плакатів «Мы вместе с Россией», безкінечні мітинги, збори, інші агітаційні заходи та обов'язкова зйомка масовок для російського телебачення. О. Зубченко слушно відзначає, що також окупанти намагаються укріплювати свою владу через формування власної версії соціального часу. Це відбувається двома шляхами: через посилення до радянського минулого – червоних прапорів, старих назв вулиць, пам'ятників Леніну та п'ятибальної системи у школах та активне просування російського наративу – «победобесие», нові свята (День Росії, День народної єдності), нові мережі роздрібної торгівлі, бренди продуктів та ліків, систему соціальних виплат та пільг, дорожню розмітку і годинник «за Москвою» [21].

Разом із цим як відповідь на окупаційні порядки виникають багато нових соціально-адаптаційних практик. У перші місяці окупації, поки ще працювали КПП на вільній території та ходила гривня, популярними були лайфхаки, як проїхати російські блокпости та кілька діб у голому степу дочекатися дозволу на виїзд через пропускний пункт у м. Василівка, де, за яким курсом і через кого вигідніше обміняти гривні на рублі або хто з ділків бере менший відсоток за «обнал» пенсії [25]. Як реакція на спроби окупантів максимально обмежити комунікацію місцевих жителів з вільною Україною, виникає практика двох телефонів – сучасний смартфон із мобільним інтернетом, соціальними мережами та месенджерами ретельно приховується вдома, а на вулицю, де можна нарватися на рашистський патруль, беруть стареньку «Нокію» або «Самсунг». Також особливе значення мають повсякденна мова (росіян називають нейтрально – “сусідами”), спеціальні знаки (білі стрічки на оселях, де живуть цивільні) та повноцінні акти

сценічної взаємодії (три різні типи поведінки – вдома, на роботі та у громадському місці) [22].

На основі всього сказаного вище, нами було розроблено опитувальник для напівструктурованого інтерв'ю у форматі лонгітюдного дослідження, проведеного у с. Костирка Новорайської громади Бериславського району Херсонської області у серпні 2023 р. та січні-лютому 2026 р. (10 та 6 респондентів відповідно). Зразки інструментарію наведено у додатках 1 та 2. Село перебувало під контролем російських загарбників з квітня по листопад 2022 р. Пошук та відбір учасників відбувалися методом «снігової кулі». На початку окупації всі учасники першого опитування знаходилися у рідному селі, але деякі згодом виїхали на підконтрольну територію. Під час першого етапу опитування я виконувала функції інтерв'юєра, під час другого – аналітика.

Гайд першого опитувальника складався із чотирьох блоків – початок окупації, соціальні практики в окупації, окупаційні інституції та визволення. З точки зору соціології повсякденності, прихід російських танків означав закінчення звичної неproblemатичної реальності та народження нового, сповненого загроз і тривог життєвого світу. В контексті цього важливо поставити питання про символи та образи перших годин і днів війни, зрозуміти, де люди проводять межу між власне військовими діями та початком чужого панування. Варто розуміти, що ця грань надзвичайно тонка та сповнена власним суб'єктивним змістом. Адже початком окупації можна вважати як відступ наших військ на північ Херсонщини (початок березня 2022 р), входження окупантів безпосередньо до с. Костирка (початок квітня) або поява у селі колаборантської «влади» (кінець квітня – початок травня). Наступним кроком важливо зрозуміти, як формується та через які образи сприймається повсякденна реальність за нових обставин, а найголовніше – як впливає новий суспільний лад на дім, роботу, побут та спілкування з рідними.

Другий блок було присвячено повсякденним соціальним інтеракціям під ворожою владою, адже, незважаючи на тотальний терор та беззаконня, життя не припиняється. Треба працювати, купувати продукти, спілкуватися з рідними та вирішувати повсякденні справи. Саме тому питання тут стосуються можливості вільного пересування по своєму селу та до інших населених пунктів, асортименту та ціни регулярних закупів, особливостей використання мобільного зв'язку (уже згадані нами маніпуляції з телефонами тематика розмов, труднощі пошуку українського покриття), повсякденне оф-лайн спілкування із найближчим соціальним оточенням (що говорить вголос, а що лишається між рядків).

Третій блок присвячено специфіці взаємодії громадян із дисфункційними соціальними інститутами. Тут йшлося про інтенсивність контактів людей із самозваною «владою», наявністю та активністю колаборантів, ставлення до російських грошей, примусової паспортизації та спроб ворога налагодити «освітній процес».

Четвертий розділ дослідницького інструментарію присвячено приходу Української армії. Восени 2022 р. на правобережній Херсонщині багато хто сприймав прихід наших воїнів-визволителів як закінчення війни та повернення колишнього мирного життя. На жаль, реалії виявилися іншими. Тут важливо з'ясувати як аудіально-візуальний контент очікування ЗСУ (гуркіт артилерії, що невпинно наближається; густа пилюка на дорозі за відступаючими колонами російських військ), так і перші враження від появи солдат із синьо-жовтими шевронами та подальше бачення того, як надалі вибудовувати соціальні практики. Більш розширено результати цього проекту було описано у публікації мого наукового керівника [22].

Друга хвиля нашого дослідження відбувалася за три роки після звільнення правобережної Херсонщини. Військово-політична ситуація суттєво ускладнилася – війна затягнулася, а життя у придніпровських селах перетворилося на смертельну лотерею через постійні обстріли артилерії, удари російських дронів та керованих авіабомб. Тому нашим завданням

стало, з одного боку, скласти загальну картину соціального самопочуття населення, уявлень про минуле і про майбутнє, а з іншого – зрозуміти, чи наявне базове соціальне відчуження на вільних, нехай і вкрай небезпечних територіях. Саме тому перший блок запитань було присвячено вивченню ретроспективи власного життя за останній час, історичної пам'яті про часи окупації та суб'єктивно найважливіші події після звільнення. Другий блок спрямовано на дослідження рівня задоволеності своїм соціально-рольовим становищем, соціально-мережових зв'язків, ступеня довіри до різних соціальних акторів та інститутів тощо.

Таким чином, у ході проведення емпіричної операціоналізації феномену соціального відчуження, ми дійшли висновку, що війна та окупація призводять до порушення наших усталених соціальних практик, звичних схем дій та прийняття рішень у різних сферах життя. Абсолютно незвичні зовнішні обставини вимагають від людини швидкого пристосування до них, як правило, через відхід або порушення норм та правил мирного життя. Соціальне відчуження виникає як реакція на це когнітивно-світоглядне протиріччя та породжує невпевненість у власних силах і тотальну недовіру до всіх соціальних інституцій та свого соціального оточення.

Висновки до розділу 1

У ході роботи над розділом ми встановили, що соціальне відчуження – це суспільне явище, яке характеризує внутрішній розрив між інтересами, прагненнями, очікуваннями, мотивами діяльності людини і виконуваними нею соціальними функціями та ролями, і може виникати у надзвичайно широкому контексті соціальних відносин, за різних історичних обставин. У філософсько-антропологічному сенсі соціальне відчуження постає як іманентне протиріччя між прагненням особистості до свободи та зовнішнім інституціональним тиском. Чим менш автономним є суспільство від держави, тим сильнішим є цей тиск. Як наслідок, людина може втрачати зв'язок із

оточуючим соціальним середовищем, опинятися у внутрішній соціальній ізоляції, ставати чужинцем у власному домі. Особливо рельєфно ці процеси проявляються на тимчасово окупованих територіях України.

Серед чинників виникнення та розвитку соціального відчуження по той бік лінії фронту можна виділити високий рівень дисфункціональності соціальних відносин, коли привнесені на багнетах інституційні утворення, починають працювати проти людей; високий рівень соціальної аномії, коли соціальні цінності та шаблони поведінки, які формувалися десятиліттями, раптом стають неактуальними; інспіровані ззовні трансформації соціальної структури, що призводять до зникнення цілих соціальних груп, штучного прискорення соціальної мобільності та виходу на авансцену суспільного життя соціальних страт, які раніше перебували на далекій периферії.

Зважаючи на це, проблема наукового осмислення феномену соціального відчуження нині набуває особливої актуальності. В центрі уваги представників соціально-гуманітарного знання – від Т.Гоббса до Е.Фромма перебувають проблеми відірваності людини від справжнього буття («штучна повсякденність», яка активно генерується окупантами у інформаційному просторі), жорстке придушення індивідуальності ще під час первинної соціалізації (тотальна мілітаризація та муштризація дитинства, юнацтва і навіть студентства), прагнення ворога сформувати «одновимірну людину», що перебуває під абсолютним впливом пропаганди та без вагань готова воювати та помирати за кремлівську імперію. У цьому контексті особливу увагу привертають питання відчуження праці під російською владою, коли будь-яка професійна діяльність чи бізнесова активність на ТОТ так чи інакше перетворюється на підтримку окупаційного режиму та участь в агресії проти України. Поведінку колабораціоністів добре описує концепція аномічної моральної стерильності Р.Мертонна – відкинь всі старі ідеали, прийняте лише те, що корисно тобі та новій владі. Водночас для більшості населення соціальне відчуження набуває привнесеного ззовні, травматичного

характеру, через що у наших земляків може виникати відчуття закинутості - життя у повній ізоляції від зовнішнього світу, у полоні страху та мороку.

Все описане вище, поставило перед нами актуальне питання емпіричної верифікації соціального відчуження. Значний евристичний потенціал для цього має поняття «повсякденності», що тісно пов'язане із процесами привласнення та відокремлення життєвого світу, про які писав А.Щюц. Зазвичай за нормальних умов повсякденні соціальні практики тісно корелюються з інституційними нормами та принципами (виник мобільний зв'язок – держава розробила відповідні регламенти роботи операторів), але за чужинської влади вони вступають у протиріччя. Серед сфер, де може проявлятися соціальне відчуження, нами було виділено дім та роботу, споживання, фізичний та соціальний простір («право на свій дім»), медицину, свята, владу та війну. Варто відзначити, що за чотири роки окупації, зокрема, українського Півдня, їхнє співвідношення неодноразово змінювалося. У той же час на рівень та інтенсивність соціального відчуження безпосередньо впливають загальний рівень соціальної дезорганізації (чим більший хаос – тим важче у ньому орієнтуватися), тотальна присутність ворога у соціальному та візуальному просторах (сотні блокпостів на ТОТ – це не стільки інструмент боротьби з українським підпіллям, скільки спосіб залякування місцевих), а також зародження нових інституційних практик у різних сферах («двох телефонів», збереження власності від «націоналізації», ведення розмов на чутливі теми тощо), про які ми детально будемо говорити у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНЕ ВІДЧУЖЕННЯ ЗА ЧАСІВ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

2.1. Особливості повсякденного соціального відчуження під час окупації

За результатами аналізу, який проведено вище, ми виокремили чотири типи соціального відчуження - екзистенційний (емоційне сприйняття життя в окупації, його порівняння із довоєнними часами, хронологія та зміст повсякденних соціальних інтеракцій), просторовий (відчуття бездомності у рідних стінах, перетворення рутинних соціальних дій на небезпечний квест, різке звуження меж доступного простору, наповнення його труднощами та небезпеками), праксеологічний (вироблення соціальних практик виживання) та соціально-груповий (ставлення до оточуючих, до земляків, які перейшли на бік ворога, загальне бачення того, як будувати соціальні відносини у громаді після деокупації).

Екзистенційне відчуження формується у кілька етапів. З перших днів повномасштабного російського вторгнення у лютому 2022 р. Херсонська область була в епіцентрі наступу ворожих військ. Через багаторазову перевагу росіян в особовому складі, озброєнні та військовій техніці ситуація на Південному напрямку розвивалась особливо трагічно. Вже до кінця березня під контролем ворога опинилось майже 98% території регіону і сотні тисяч місцевих жителів, на яких чекали важкі випробування.

Жителі с. Костирка почули і побачили війну вже рано-вранці 24 лютого: «24.02 утро звичайний день, я йду на роботу, 04.50 утра я зайшла в садок чистити котел і не пойму, чого він труситься... Я виходжу на вулицю чую - щось свистить над нами... я виходжу за садік, дивлюсь в сторону Каховки - а там таке зарево» (Альона, кочегар, 30 років), Першою емоційною реакцією було тікати, рятуватися: «подзвонив чоловік, говорить давай бігом додому, будемо збирати сумки, будити дітей, що його робить ще. Прибігла додому зібрали тривожну валізку, трішки речей, документи». Альтернативою

такій гіперактивній поведінці стає страх, бажання заховатися і нікуди взагалі не виходити: «Утром собралась на роботу їхати - ракети над хатою шух-шух, приїхала на роботу - оголосили, що війна. Паніка, страх, боялася кудись вийти лишній раз» (Олена, 55 років, кухар). Всіх охоплює повна розгубленість: «Всі були перелякані, тому що не знали що воно таке. Гуділо все, ми от гула повиходили на вулицю» (Тетяна, 56 років, двірник). Невід'ємним атрибутом загального емоційного стану стає і масова споживча паніка: «Люди в магазині почали все вигрібать, скуплять, і всі кричали, що ви не розумієте, що це війна» (Оксана, 52 роки, художній керівник).

Чи була поведінка людей у перші хвилини війни раціональною і взагалі якою мала бути раціональна модель поведінки у такій ситуації? З одного боку, незважаючи на всі заспокоєння влади та «шашлики у травні», люди готувалися, збирали «тривожні» валізки, а з іншого – чи мало сенс кудись їхати за повної відсутності інформації про поточну ситуацію та перспективи на полі бою?. Однозначну відповідь тут дати важко. Для мариупольців, які без довгих зборів покинули місто у перші два дні «повномасштабки», поки ще ходили потяги та були вільні автодороги, це виявилось порятунком, а для жителів Києва, які рятуючись від бомбардувань, думали пересидіти війну, у сільській глибинці на півночі області – пасткою окупації. Така ж доля спіткала і багатьох запоріжців, які після ракетної атаки 24.02.2022 р, поїхали за місто, до Токмака, Полог та Василівки, куди вже за кілька діб увійшов ворог. Водночас бачимо гострий дефіцит «наявного знання», який утворився вже із першими звуками сирен, які на Півдні України востаннє чули наші бабусі та дідусі восени 1943 р. [23].

Росіяни заходять до села не одразу, адже до кінця березня 2022 р. вони продовжують наступ на Криворіжжя. «Ми носили хліб під двори і почали заходити війська і ми побігли по хатах.. десь 11 чи 12 квітня це було (Валентина, 60 років, приватний підприємець). У декого кардинальний життєвий перелом за звичкою асоціюється із особистими обставинами: «Окупація почалася як раз на День народження сестри Ольги» (Альона, 30

років). «Коли вони зайшли в село, повзли, як саранча почали.. як сірий колір, такий, знаєш, який опустився на село, як куполом (Оксана, 52 роки). Жителі села було шоковані масштабами російського наступу: «Така колона була, оце вони йшли від каналу і до нас (приблизно 2км. – авт.) колоною заходили до часу ночі (Тетяна, 60 років).

Російське вторгнення принесло із собою кардинальну зміну способу життя, горизонтів життєвого планування, індивідуальних та групових перспектив: «Беспокойство, что вот именно пришли на нашу землю, было раньше в принципе спокойно» (Олександр, 55 років, особа з обмеженими можливостями). По суті, маємо справу із базальною тривогою, яку описано у роботах К.Хорні [62]. Проте у нашому випадку її джерело є зовнішнім, а не внутрішнім. Адже через появу окупантів зникає не тільки відчуття безпеки, але й можливість задовольняти свої базові потреби: «Ми жили... у кожного був свій заробіток, кожний чимось займався, вночі спали і не боялися спати, я відпускала дітей... погуляти і що з ними нічого такого не станеться» (Альона, 30 років, кочегар у дитячому садку). Але із вторгненням ворога цілісність, співбуттєвість, співпричетність та затребуваність особистості, яскраво описані респонденткою, поступаються місцем набору випадково виникаючих диспозицій, які свідомість людини раз по раз намагається якось поєднати, засновуючись на попередньому досвіді, але зазнає невдачі. «Змінилося все в житті в одну хвилину.. тільки почалася війна, я почала писати дітям - виїжджайте з країни... вони забрали у мене все і дітей, і внуків, країну все.. моє життя забрали.. вроді живемо і не живемо» (Валентина, 60 років, приватний підприємець). Такий тип відчуження між буттям та небуттям, що підсилюється інформаційною ізоляцією, страхом та тотальною невизначеністю, Ф.Джеймісон називав шизофрагментацією [22, с. 94].

Саме життя набуває вигляду постійного існування на межі. «Ні роботи, ніде нічого.. на ніч до тьоті Наташі ночувати, на день додому, щоб не дай Бог ніхто не посилився... я ходила тряслась , щоб не дай бог до мене посилюлися

(Олена, 55 років). За таких умов втрачається нормальний відлік часу та перспектива: «ти не знаєш, що з тобою буде, не то що завтра, не знаєш що з тобою буде через півчаса, час» (Микола, 64 роки, ветеринар).

Проміжний стан життя на окупованих територіях характеризується тотальним страхом, що виникає на основі штучно створеного інформаційного вакууму, про який ми писали вище. Л.Горохова відзначає, що екзистенціаль страху – це внутрішній трансцендентно-психологічний стан людини, зумовлений реальними або можливими загрозами її біологічному чи соціальному існуванню, який забезпечує самозбереження індивіда, мобілізуючи його організм у ситуаціях невизначеності та непередбачуваності; він виражає певну форму самосвідомості та вказує на можливе порушення реальних зв'язків і відносин внутрішнього світу особистості [10, с. 62]. При окупації всі ці порушення мають координацію із зовні та спрямовані на руйнування особистості, перетворення вільних українці на підданих.

«Був заpredельний, просто страх. І був страх перед тим, що так вони присідали на мізки, що наші не прийдуть, що ми вже росія» (Оксана, 52 роки). У деякого російська окупація викликає панічні напади: «Всю ніч заїжджала техніка в село, з вечора до ранку - крили, копали, виїжджали...тяжко. У мене була дуже велика психічна атака.. я всього боялася (Валентина, 60 років). Спочатку джерелом страху були військові дії, проте поступово люди зрозуміли, що немає нічого жахливішого за окупаційний режим. Першими під каток репресій потрапляють учасники АТО: “як зайшли в перший день, зразу почали по хатах і шукати сина, він був в АТО, і я боялася, але перший день до мене не зайшли, зайшли на другий, як вже прийшло ФСБ. ФСБ було два рази у мене. Там де син жив то, там його нема, він був на війні... захисник Маріуполя, дуже страшно було, дуже морально важко» (Любов, 61 рік, мати учасника АТО).

Важливе місце у житті по той бік фронту займає просторове відчуження. Тридцять років Українська держава практично не обмежувала

громадян у свободі пересування, знявши всі обмеження радянських часів та відкривши всі «закриті» міста. Навіть після оголошення Антитерористичної операції у квітні 2014 р. пересування по підконтрольних територіях Донецької та Луганських областей лишалося практично вільним (окрім прифронтових зон). Формальне запровадження комендантської години після початку повномасштабного російського вторгнення, без належного контролю за її дотриманням та відсутністю відповідальності за порушення, також практично не вплинуло на життя в тилу. При цьому позицію нашого уряду можна зрозуміти, адже М.Фуко писав, що контроль над соціальним простором має в першу чергу символічний характер і застосовується у якості репресивного інструменту, як спосіб ствердження своєї влади [цит. за: 23, с.108]. За умов демократичного ладу та гострого дефіциту людей на фронті, відволікати ресурси на посилене патрулювання тилкових міст немає жодного сенсу.

У той же час для російських агресорів важливо було досягти абсолютно інших завдань: по-перше, максимально порушити всі соціально-мережеві структури, щоб виключити організований спротив; по-друге, залякати людей, знизити інтенсивність їхніх переміщень, локалізувати населення у місцях постійного проживання; по-третє, ускладнити діяльність руху національного спротиву, адже моральний дух та народна підтримка можуть бути дієвими механізмами виживання та опору.

Ось як описують ті часи жителі с. Костирка: «Ми не мали права вийти з двору. «Ми не мали права вільно пересуватися, ми не мали право нічого цього робити, бо нас не випускали, боялися з нашої сторони» (Оксана, 52 роки); «Окупація – що хотіли, те й робили; і вино і водку пили, шашлики робили, по вулицях взагалі не було людей, ото хтось їде по хліб в магазин. Дядько Колька хотів поїхати за село подивитися на зерно - навіть не рипайся, зерна не буде» (Тетяна, 56 років); «Коли почалася окупація, то дітей не то що з двору, з хати було страшно випускати, я найбільше боялася за Віку (старша

донька 15 років). Те що кацапи задивлялися на молодих дівчат. (Альона, 30 років).

У справжній квест на виживання перетворюються поїздки на ринок до міста: «Коли їздили в Каховку – виїхала з села автобусом, в Новорайську передивлялися документи, потім заїжджали в Маяк - там нас перевірили, перевіряли на Пяточкі (с.Козацьке – авт.) питали, де твої діти, скільки дітей, якщо тільки замнувся - можуть весь автобус вернути назад, взяти тебе на контроль. На Гесі (Каховська ГЕС – авт.) всіх висаджували, перевіряли і так дорога була назад. Хто був не приписаний - в село не пускали» (Тетяна, 60 років). Читаючи ці рядки, немов би згадуєш Голодомор-геноцид 1932-33 років, коли комуністи щільно оточували голодуючі села загонами НКВС та не випускали до міста помираючих людей.

Ще один вимір страху – відчуття бездомності навіть у рідній оселі. Здавалося б, парадоксальна річ, адже багато людей до останнього не хочуть їхати з окупації, говорячи, що тут їхній рідній дім. Проте за умов російського панування осередком безпеки перестають бути навіть рідні стіни. Д.Мальчикова та І.Пилипенко відзначають, що росія повністю ігнорує міжнародне гуманітарне право, а розгорнута кампанія урбіциду ґрунтується на логіці колективного покарання, спрямованого проти цивільного населення. Варто відзначимо, що поняття «урбіцид» ми вживаємо у широкому значенні, позначаючи ним дії рашистів не тільки із знищення всієї цивільної інфраструктури (як у звільненому Херсоні), але й із руйнування всієї системи соціальних зв'язків, повної атомізації всіх соціальних спільнот [34, с. 8-10]. Наші респонденти так описують своє відчуття просторового відчуження: «Начебто ти находишся і вдома, вроді як це все твоє. Ну, твоя вулиця, твій центр, де ти ходив на роботу, твоя ось школа.. але ти не маєш право туди вільно зайти (Оксана, 52 роки). Проте тобі не належить вже не тільки твоя вулиця, але й навіть власне майно: «Забирали у людей все і телевізори, і машинки пральні, у тьотки Соньки забрали пральну машинку, потом кажуть нам ще потрібна ванна, шланги, що треба - приходили і

забирали» (Тетяна, 60 років). Як зауважує О.Михайлова, хоча у переліку воєнних злочинів, який визначено у Римському статуті, і немає психологічного тиску на населення, проте окупація справляє гнітючий тиск на людей, спонукає їх шукати кращої долі подалі від колись рідних та безпечних місць [38, с. 94]. Саме так, на жаль, довелося зробити і значній частині учасників нашого опитування.

Водночас для тих, хто залишався, життя в окупації набувало нових пріоритетів: фізичного виживання та безпеки. Соціальні інтеракції спрямовано переважно на запобігання найгіршому – загибелі себе або членів родини, викраденню або зґвалтуванню дітей, голоду, відсутності ліків тощо. Така стратегія не є принципово новою для українців та була описана С.Крижним на матеріалах Харкова часів нацистської окупації 1941-1943 рр. [31].

Разом з цим у перші дні великої війни, коли ворог ще не дістався населеного пункту, але блокада шляхів постачання вже відчувалася, ми можемо спостерігати протилежний процес – зростання соціальної самоорганізації. «У перші дні війни, коли ще не було окупації, село сплотилося, було одним цілим - люди пекли хліб, роздавали на людину півхлібинки, роздавали крупи, ловили рибу. Руських не було, а коли вони зайшли – все прекратилося ...пішли роздори, не дуже здрава обстановка» (Тетяна, 60 років). Відзначимо, що більшість місцевого бізнесу не стала працювати під ворожою владою: «Ми не хотіли торгувати при окупантах. Ми брали крупи у фермерів – мололи і роздавали людям» (Валентина, 60 років, ФОП). Відбувається часткове повернення до натурального господарства: «Грошей (зарплату за місцем роботи у бюджетній сфері – авт.) ми вже не отримували, продавали ми вдома яйця, молоко, сир робили, і тоді мали за ті кошти, купити хлібину або огурчика-помідорчика, якого привозили з Каховки (Оксана, 52 роки). Варто згадати, що у селі через неродючі та посушливі землі практично відсутнє городництво.

При цьому частину власної продукції людям все ж вдається реалізовувати: «Продажі у мене були, я возила молочку у Нову Каховку. Сливки по 80-100грн, творог по 60-70 грн. Просили привозить молоко, 1л. - 25 грн. Влітку возила, тому що в Каховці жила сестра Люся, яку давно не бачила. Вдома роздавали молоко, тому що ніхто не приймав» (Тетяна, 60 років). А ось зворотна поїздка додому, із повними торбами перетворювалася на небезпечний квест із архаїчними практиками часів раннього феодалізму: «Зупиняє кацап «Что везем?», я говорю - цукор, моркву, цибулю, ковбасу... а він такий «А кофе»? я кажу нема... є чай, а скільки взяла чаю? 2 пачки і раз такий - одну подмутив» (Альона, 30 років). Наступного разу вже доводилося ховати частину дорогих продуктів, немов зброю чи наркотики, - розмірковує респондентка.

На тлі загального занепаду роздрібної торгівлі знаходяться підприємці, що відкрили свої крамниці та фактично пішли на співпрацю із ворогом. Відповідно до п. 4 ст. 111-1 Кримінального кодексу України, будь-яка господарська діяльність, що здійснюється у взаємодії із державою-агресором та окупаційними адміністраціями, карається штрафом до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років. Проте на п'ятому році окупації перед нами постає резонне запитання – як фізично вижити такий тривалий час, не здійснюючи жодних фінансово-господарчих інтеракцій в інституційних рамках, які встановлено фактичною владою на ТОТ? До того ж, на перший погляд, робота торговельних мереж несе величезне соціальне навантаження, а хліб, сіль та сірники потрібні за будь-якої влади.

Насправді не все так просто. О.Зубченко констатує, що всяка економічна діяльність на підконтрольних ворогу територіях, незалежно від мотивів її організаторів, стає засобом легітимізації та укріплення окупаційної влади. Через неї наповнюються незаконні бюджети, сплачуються рубльові зарплати місцевим зрадникам, зав'язуються корупційні зв'язки із російськими військовими та поліцейськими, створюється ілюзія нормального

повсякденного життя, поширюються нові стандарти споживання та споживчої поведінки [25, с.16-18]. Водночас формується благодатний ґрунт для відвертих спекуляцій: «Поїхали на Берислав і були афігевші – пачка цигарок 150грн, цукор, сіль - 50грн пачка, палочка ковбаски гр.. 300- 150 грн., морква - близько сотні, дріжджі велика пачка -300 грн, маленька пачка - 50грн. бутылка шампуня Лопух- 150 грн, а якщо хороша шампунь - 250 грн. Мило брускове-50грн, жидке-100-150грн. В селі не було нічого, було пусто, брала в Бериславі. Станки 6шт. - 200 грн. Бензин - 55грн. за літр, всі хотіли нажитися. З ліками взагалі дуже важко було, хтось десь накрив чи своє повиносив - цитрамон - 100 грн., анальгін-100грн., якщо хочеш щось крутіше (від головного білю – авт.) -150-200 грн. (Альона, 30 років). Слід за центром громади торгувати за правилами окупантів починають і у селі: «Люда Ковальчучка відкрила магазин, привозила з Каховки товар, щоб сказати дешевий - не дешевий» (Тетяна, 56 років).

На окрему увагу в цьому контексті заслуговує практика пограбування мешканців тимчасово окупованих територій через насильницьке впровадження російської валюти. Як відомо, до початку повномасштабного вторгнення рубль, на відміну від долара США або євро, ніколи не користувався в Україні значною популярністю, а його обмінний курс не перевищував 37-40 копійок. Перші місяці росіяни активно просували свій «дерев'яний», роздаючи готівкою всім однакові пенсії по 10 тис. та виплачуючи зарплату бюджетникам-колаборантам. Проте, як відзначають вітчизняні дослідники, з початку серпня 2022 р., після форсування українськими військами р. Інгулець, окупаційний режим на правобережжі Херсонщини став занепадати [34]. Ворогу вже стало не до монетарних експериментів. Відповідним чином були налаштовані і наші земляки: «як давали російські гроші, то я обмінював і таким чином розплатувався. В основному була гривня. Ковальчучка (колаборантка – власниця сільського магазину – авт.) приймала і російські гроші, і гривні (Микола, 64 роки); «російські гроші ми не брали, то вони нам були не потрібні. Ми не знали їх,

як обміняти, як ними користуватися. І більше ми користувалися гривнями все одно. Ми завжди просили, щоб здачу нам дали гривнями, якщо ми щось продали, то за гривні» (Оксана, 52 роки).

Поруч із споживчими не менш важливе місце у повсякденному житті займають комунікативні практики. Телефон в окупації перетворюється на небезпечну річ, яка може багато що розповісти ворогу про свого власника – його політичні вподобання, коло спілкування, ставлення до рашистів, інтерес до українських новин тощо. Через це доводиться йти на хитрощі: «То, что проверяли, я боялся, пришлось Фейсбук, вайбер удалить. Звонили через ватцап, была только одна связь через интернет» (Олександр, 55 років). Бачачи тотальний пограбунок з боку російських окупантів, люди боялися виходити на вулицю із дорогим, сучасним смартфоном: ««У нас один був телефон, кнопочный, який ми не ховали, але вони на нього з такою ухмилкою дивилися. А телефон Артёма я в книжки заховала» (Оксана, 52 роки). «Телефони шуршали, якщо найдуть прапор України або десь написано «Слава Україні» - то таких получиш пиздячки, що почки виригувати будеш», - відзначає Альона, 30 років. Не менш небезпечним заняттям стає пошук локацій, де ловить українська мережа: «Залазив на навозну кучу або на горищі. Не було зв'язку. Могли в любую хвилину проверить» (Микола, 64 роки). Іноді, щоб спіймати сигнал української мережі, доводилося їхати за кілька кілометрів: «Їздили в Новорайськ, там на кладовищі ловив телефон, там напевно самі янголи нам давали зв'язок» (Любов, 61 рік).

За умов тотального страху та репресій жителі ТОТ оволодівають майже оруелівським «новоязом»: «Із сусідами трішки говорили і все... ми старалися не говорити по телефону, думали що була прослушка.. дзвоню сестрі в Харків - ти жива?? І все.. боялися говорити... і вони боялися, і ми боялися (Любов, 61 рік). Теми спілкування суворо диференціюються: «Як втекти, як виїхати, про це не говорили. Косили під дурочок» (Альона, 30 років). Селяни вчаться ретельно шифрувати розмови про буденні справи: «Питали як здоров'я та все... гості, ласточки, птички прилетіли - були зашифровки,

прослушка постійна була ... гості уїхали, ласточки літять уже, начали шпаки літять, короче вертольоти, літаки і ракети» (Олена, 55 років). Найбезпечнішим було взагалі не згадувати про справжні умови свого життя: «Називали руських «сусідами», «колорацькі жуки», «орки», не говорили про них взагалі» (Тетяна, 60 років).

Окрім цього, нам слід приділити увагу ще одній соціальній практиці, що набула поширення в окупації, - отримання «гуманітарної допомоги» від росіян. Відповідно до Женевських конвенцій, держава-окупант несе повну відповідальність за постачання населення тимчасово загарбаних територій [15]. При цьому слід сказати, що, незважаючи на значні відмінності за рівнем життя та не зовсім вдалі умови для ведення сільського господарства (відсутність регулярного зрошення та малородючі землі), до початку повномасштабного вторгнення продуктової підтримки у селі ніхто не потребував. Нестача харчів стала прямим результатом блокади російськими військами традиційних логістичних маршрутів, знищення та розграбування мереж українських супермаркетів та оптових складів, створення ворогом штучних перешкод для пересування людей і товарів на ТОТ.

Із самого початку рашисти використовували «гуманітарку» виключно у пропагандистських цілях, для створення картинки начебто голодних українців, які нібито дякують російській армії за турботу. Наші респонденти це прекрасно розуміли: «По списках нам давали, вони ходили фотографували. Ми кажемо їм - верніть нам нашу роботу – і ми у вас нічого не візьмемо, нам вашого нічого не треба. По 10 кг. муки давали, то я брала... а так обходилися своїм» (Олена, 55 років). Наші співвітчизники сприймають подачки від окупантів виключно як вимушену міру, запоруку свого фізичного виживання: «ой боже, це таке було уніження...як зайшли вони, то спочатку дали гуманітарку. Моя пенсія була на карточке, а поки я получила 10 тис. рублів, но я поміняла, в основному, гроші пішли на продукти та ліки» (Любов, 61 рік). У схожій ситуації опинилися й інші жителі села: «Як говорив наш президент Зеленський, вони у нас забрали все, так що виходу не

було, виживати якось треба було, пришлось брать. Те, що дали, взяв і пішов, треба було за щось жить, городу у мене не було, не картоплини, не помідора, нічого.. Радості не було, була досада» (Микола, 64 роки).

Варто зазначити, що асортимент цих подачок був не надто щедрим: «2-3 рази давали макарони, гречку, сухе молоко» (Тетяна, 60 років). Нерідкими були випадки, коли людей силоміць заставляли отримувати завезені харчі: «Солдати починають звати хлопців, вони кажуть нам не треба, Серьогу (чоловіка респонденти – авт..) починають брати за шкибарки, автомат його штовхає і каже – я тебе сказав, иди бери. Серьога підійшов взяв мішок геркулесу» (Альона, 30 років).

Одним із негативних наслідків російської агресії та окупації стає соціально-групове відчуження. Воно виникає через посилення соціально-психологічних розколів, які існували ще до війни, а під час окупації лише загострилися. Відчуження розвивається на тлі руйнування потужного соціального капіталу, який традиційно був притаманний для українського села: «Люди змінилися, змінилися думки, відношення, не той час, люди в окупації... потрібен час.. багато хто радий, багато хто замкнутий став.. люди сидять по хатах» (Валентина, 60 років). На відміну від Криму або староокупованих територій Донецької та Луганської областей, російська влада на правобережжі Херсонщини тривала недовго, тому особи, які пішли на співпрацю із ворогом, викликають особливий негатив. За словами людей, колаборантами ставали у різний спосіб: «Зюзькіни ..Люба та Сергій.. коли почалася війна, тільки стояли блокпости на трасі, вони кожен день кормили окупантів, возили картоплю, яйця, молоко, торти» (Валентина, 60 років). Найважливішою частиною «діяльності» окупантів та їхніх прислужників був пограбунок приватного та комунального майна: «Пограбили садок, все винесли... осталися ліжка, пару штук матрасів, шкафчики, одяльце, подушка, ну короче все, і одна осталася газова печка – все унічтожено, все перегажено». (Олена, 55 років). При цьому епіцентром ворожої пропаганди і соціальної роботи (якщо це так можна назвати) стає сільський клуб:

«Заведующою поставили Наташу Харченко, стара Підлипна-бухгалтер, Лєна Камінева-технічкою стала, Аня Федчишина технічкою також, а потім через деякий час звільнилася. Хтось мізки їй промив і вона пішла з клуба» (Оксана, 52 роки). У всьому іншому самозвана «влада» була не дуже активною: «Я старалася не виходить, не знаю.. Валька (окупаційна староста – авт.) їздила по селі, до Наташи я щось заходила, вона була як секретар, коли був референдум - ходили по хатах» (Любов, 60 років).

Як склалася доля помічників окупантів після звільнення? Тут судження респондентів розділилися: «Ті, хто десь був там причетний - то вони повиїжджали, хто не причетний - люди живуть до сих пір, ніде нічого. Не маємо права судити - на це є СБУ, влада» (Тетяна, 56 років); «Наташа Данілова - замстарости Валі, були Зюзькіні Сергій та Люба, поки всі вдома... Любка і зараз шипить проти українців, багато перевертнів, які залишилися і перекарасилися знову. Ставлення до них - негативне, враження таке - щоб оце взяв би вдарив би по голові, щоб очі вилізли.. надіємось, що може влада розбереться з ними. Каміневу Ленку забрали в тюрму, недавно проти неї дали показання» (Микола, 64 роки); Колоборанти...всі зрадники, я навіть не хочу про це. Хто почував себе винним - ті виїхали. А тут, звісно, може люди ще лишилися» (Люба 60 років). При цьому хтось із колишніх «посадовців» все ще уважно дивиться на схід: «Деякі чекають руського міра, деякі з надією, що повернуться діти колаборантів і повернуться кацапи» (Валентина, 60 років).

Таким чином, соціальне відчуження на тимчасово окупованих територіях набуває загального характеру та проявляється у соціально-груповій, просторовій, праксеологічній та екзистенційних сферах. Не виїжджаючи зі свого населеного пункту та не змінюючи спосіб життя, люди стають чужинцями у рідній оселі, позбавляються права на публічний простір та змушені радикально модифікувати свої соціальні практики у різних сферах під впливом страху та невизначеності.

2.2. Трансформація повсякденного соціального відчуження після звільнення

Повномасштабна російська агресія проти України зумовила повернення до життя багатьох практик, які пов'язані із Другою світовою війною. Частина із них породжувалася діями влади, інші – були результатом бурхливої людської уяви. Зокрема, йдеться про світломаскування та повне вимкнення вуличного освітлення, які на сучасній війні не мають жодного сенсу, адже ракети та безпілотники наносять удар по визначених координатах. Також слід згадати про захаращування різним мотлохом відкритих просторів – стадіонів, спортивних майданчиків, пустирів, щоб протидіяти десантуванню противника (практично не застосовувалося після 24.02.2022 р.). Окрім цього, варто виділити істерію навколо пошуку «мітчиків» - осіб, які начебто малювали на дахах будинків, автошляхах та у інших примітних місцях спеціальні орієнтири для корегування вогню агресорів [24].

Серед цього спектру стереотипів окремо стоять уявлення про кінець війни. Для наших співвітчизників на ТОТ вигнання російських загарбників асоціювалося із швидким закінченням бойових дій та настанням миру. Цікаво, що сигналом про скоре завершення неволі стає активізація боїв: «Ооо, (радість) було чути обстріли, ближче, ближче і ближче, вибухи були і авіація літала» (Любов, 61 рік). Гуркіт гармат, якого раніше лякалися, тепер сприймається як ознака неминучого краху окупантів.

Збройні Сили України звільнили Костирку 11 листопада 2022 року. Людей переповнювала ціла гамма почуттів: “Я була в шоку, на вулиці сапала, дивлюся: їде машина, і чотири солдати йдуть по боках... а потім глянула, а там наші емблеми” (Олена, 55 років); “Думали, що то переодягнені російські солдати,.. а потім – наші, наші, наші. Швидко кормити, варити, запрошувати до своїх домівок” (Валентина, 60 років); “Йшли вулицею – у мене відразу радість, плакали, зустрічало все село” (Любов, 61 рік).

Як відзначає О.Зубченко, поняття “деокупація” є багатовимірним і містить військовий (розгром та втеча ворожого угруповання із правого берегу Дніпра), соціально-економічний (повернення попереднього соціального порядку) та соціально-психологічний (необхідність адаптуватися до нових реалій і переосмислювати події часів перебування під ворожою владою) аспекти [22, с. 95]. Як і після приходу кремлівських загарбників, люди знову опиняються на ціннісному роздоріжжі: як жити тепер?

За словами М.Школяр, нова дійсність перетинає межі нашого особистого простору, приносячи з собою новий набір правил, який з часом рутинізується та стає звичним [63, с. 49]. Тепер вже не треба прислухатися, як лають собаки або ховати смартфон на вулиці. Джерелом небезпеки стають російські КАБи, дрони та снаряди. Проте у багатьох людей все ще зберігається наївна надія, що звільнення принесе із собою мир: “Думали, що буде мир, не стрілятимуть, а вийшло по-іншому” (Валентина, 60 років). Поряд з цим костирчани тепер вже під синьо-жовтим прапором зберігають потужним заряд оптимізму: “Тягар, який висів на плечах, пута – вони злетіли, легше стало, і дихалося, як при Україні, ніби як стало все на свої місця, ніби сон пройшов” (Микола, 64 роки).

Обрії життя після окупації вимальовуються поступово. Як і після кожного великого соціального потрясіння, ми можемо спостерігати поглиблення соціальних розколів. “З багатьма людьми перестав спілкуватися, дивишся на Пажутів дом, на школу – цього вже не повернеш” (Альона, 30 років); “Не хочемо виходити з двору, не хочемо спілкуватися з тими людьми, які... тебе зрадили під час окупації... не хочеться ні чути, ні бачити” (Оксана, 52 роки). За нашими спостереженнями, у селі було поширено побутовий колабораціонізм. Дрібні підприємці, фермери, звичайні селяни, доносили на сусідів, вказували окупантам на порожні будинки, за гроші надавали ворогам господарські та технічні послуги, а деякі дівчата співмешкали з рашистами тощо. Ці люди не є злочинцями за Кримінальним кодексом, проте заслуговують суспільного осуду та щонайменше якихось

позасудових санкцій (наприклад, обмеження активного і пасивного виборчого права на певний період). Це має стати предметом широкої суспільної дискусії та бути врегульованим на рівні закону.

Нове життя на перших порах сприймається через порівняння із довоєнними мирними часами, але вже наявне розуміння, що старого життя, як до 24 лютого вже не буде: “Я думаю, що довго триватиме воєнний стан... ще довго не буде так, як по-старому” (Олександр, 55 років); “Війна не закінчилась, ми перебуваємо на грані” (Микола, 64 роки). Разом з цим херсонці не уявляють майбутнього без нашої перемоги: “Одне бажання: щоб допомогли нам більше зброєю, і літаками, щоб хлопці могли гідно здійснити контрнаступ і відбити їх”. Адже зла воля “освободітелів” продовжує приносити біди українцям. “Коли підірвали ще Каховську ГЕС – це вже було краєм. Я плакала... все,.. що людина все своє життя будувала, ладнала, здобувала – все пропало” (Тетяна, 56 років).

За два з половиною роки після першого дослідження, напередодні четвертих роковин повномасштабного російського вторгнення, ми вирішили знову звернутися до наших респондентів. Їхня доля склалася по-різному – когось вже нема на світі, хтось виїхав далеко за межі Херсонщини. Разом з тим більшість учасників проєкту погодились знову поспілкуватися із командою дослідників.

Розповідаючи про своє життя після звільнення, люди констатують певне покращення гуманітарної ситуації: «Краще, ніж було, є гуманітарна допомога, вода, привозять соціальний хліб» (Тетяна, 59 років). Проте найбільше занепокоєння викликають військові ризики: «Хреново../ дрони не дають життя, нема роботи, дітям погано навчатися, це не добре життя» (Оксана, 55 років); «Задовільно, жити можна, але ворог доскождає,.. обстрілами нашої території, особливо останній рік, десь з травня місяця.. безперервні атаки дронів Крило, Молнія» (Микола, 64 роки). При цьому жителі села відзначають тенденцію до посилення російського терору: «Перші роки було не так страшно, зараз набагато складніше, тому що почали літати

фрв, молнії кожен день, цілий день, дуже небезпечно стало, десь так близько року» (Валентина, 63 роки). Через це постійним супутником життя залишається страх: «В сплошном стресі, постійний страх, чогось боїшся (Альона, 32 роки). Але все ж найстрашнішим є не чергові обстріли, а спогади про окупацію: «Як Серьогу (чоловіка – авт.) били ті орки, те, що не можна було очікувати - я зайшла в кімнату, а мій малий син сидить з іконою в руках» (Альона, 32 роки). Російський терор та моральний пресинг також запам'яталися іншим селянам: «Я зараз буду ревіти... згадується, як били мою дитину, як приходили по старшого сина, як не давали виїхати із села, вийти з двору не давали, не давали спілкуватися, перевірка була постійна, в лікарню неможливо було нормально звернутися, ліків нормальних не було.... було просто знущання над народом, їхня пропаганда, про те що все буде росія» (Оксана, 55 років).

У цьому контексті варто детальніше розглянути феномен страху в окупації. Він породжується психологічними (постійна невизначеність та непрогнозованість подій, психоемоційна травма через викрадення або загибель рідних, втрата свободи, ідентичності та контролю над власним життям), так і соціальними (розпад системи звичних соціальних зв'язків, морально-етична дилема «як вижити, не працюючи у середовищі, яке створили окупанти», важка гуманітарна ситуація та інформаційний вакуум) чинниками [16]. Основна мета ворога якраз і полягає у тому, щоб максимально зруйнувати існуючі соціальні мережі (окрім тих, які вигідні рашистам для встановлення та укріплення своєї влади), розділити та атомізувати людей. Виникає страх самотності, який сам по собі є закономірним феноменом, що виникає у ході онтогенетичного розвитку людини. М.Мовчан відзначає, що самотність відображає певний стан нашої самосвідомості та переживання своєї окремоті, небажання прийняття і визнання себе іншими людьми [39, с. 199]. Проте за умов тотальних інституційних дисфункцій, які приносить із собою «русский мир», самотність має абсолютно штучний, нав'язаний владою характер. Спочатку людей

позбавляють свободи пересування, порушують всі звичні економічні зв'язки та лишають практично без засобів для існування. Далі слідує масові репресії цілих соціальних груп (ветерани АТО, волонтери, громадські активісти, депутати місцевих рад та посадовці). Наступним кроком є демонстративне знищення меж публічного та приватного простору, регулярні масові обшуки у помешканнях у будь-яку годину дня і ночі, спочатку «віджим», а згодом – офіційна легалізація пограбунку чужої власності під виглядом «націоналізації безгосподарного майна». Страх самотності в окупації виникає насамперед через усвідомлення неможливості своїми силами впоратися із цією велетенською машиною зла: «Страх, паніка сильна, дуже боялася.. мене страшно крило! (Валентина, 62 роки). Рівень тоталітарного контролю за людиною набуває масштабів, небачених навіть для немолодих людей, які застали ще доперебудовні часи в СРСР: «9 місяців були в окупації, як в заповіднику, з блокпостами, озброєними росіянами, хорошого було мало» (Микола, 67 років).

Із приходом української армії все це пішло в небуття. Але які спогади лишилися у людей за три роки після звільнення? Вигнання рашистів, попри всі труднощі, продовжує бути у «топі», разом із важливими сімейними подіями: «У Кирила народилася дитинка, хлопчик, стала бабкою, військові зайшли на територію, що ми не в окупації (Оксана, 55 років); «Що 11.2022 року зайшли наші війська в село, всі вітали, раділи, зустрічали їх» (Тетяна, 59 років). Також значну увагу селяни приділили відновленню мирного життя на Херсонщині, що, на жаль, супроводжується величезними труднощами: «Коли нас звільнили був позитив: ставили вікна на клубі, в садку, ніби почали відбудовувати село, нас звільнили-ми будемо жити далі.. потім пройшло 2 роки і все.. твої мрії, надія все—нема їх» (Валентина, 63 роки); «Наша держава піклується про людей, дають гуманітарну, матеріальну допомогу, от сьогодні розбили людям дахи, то виписали їм 50 комплектів матеріалів безкоштовно (дсп, брезенти, цвяхи), а у 2025 р. давали безкоштовно садовий інвентар, тачки, курчат» (Микола, 67 років). Ще раз бачимо, що надання

матеріально-технічної підтримки сільському населенню у найближчі роки буде лишатися одним із пріоритетних напрямків діяльності соціальних працівників на правобережній Херсонщині.

Описуючи минуле та майбутнє нашої буремної доби, варто згадати міркування П. Сорокіна про те, що «соціальний час може (і повинен) визначатися у власній системі координат, як зміна чи рух соціальних феноменів крізь інші феномени, взяті за точку відліку» [52, с.450]. Костирчани шукають таку точку відліку в довоєнному періоді, який був спокійним, хоча й не ідеальним: «Ми... до окупації, ми жили собі спокійно, були люди, які голодували, а ми знаєш запасливі, було у нас все дріжджі, цукор, ми голоду не боялися, у нас було все» (Альона, 32 роки); «Мир, мирне небо, тільки без кацапів. Я хотіла б жити (зараз буду плакати), мирне небо, більше нічого не хочу.. тихі дні і тихі ночі, бо вони зараз тривожні (Валентина, 63 роки). Хтось констатує різке поглиблення соціальних розколів у сільській спільноті за роки великої війни: «Та все хотілося повернути, щоб люди були не такі озлоблені, раніше мене все влаштовувало, а зараз народ змінився конкретно.. а то в селі колаборанти, сепаратисти (Микола, 67 років), а інші – згадують, про часи, коли можна було зібратися великою родиною: «Те життя.. хочеться, щоб були будинки, приїхали назад діти, щоб було весело, мирно, тихо» (Тетяна, 59 років).

На відміну від більш-менш акцентованих картин життя до 24 лютого, про майбутнє люди воліють говорити лише загальними словами, адже війна триває, а безпекова ситуація погіршується щомісяця: «Як закінчиться війна, люди повернуться, прийдуть інвестори, будемо жити, надіятися, що все в Україні буде добре, ніхто нам не буде вказувати, якою дорогою нам куди йти (Тетяна, 59 років); «завдяки західним партнерам регіон потихеньку буде відновлюватися і Берислав і другі села, які потерпіли» (Микола, 67 років). Присутні і більш песимістичні оцінки: «Тут одні руїни, всі тікають, молодь точно не повернеться, нічого хорошого тут не жде» (Альона, 32 роки); «Не знаю, мені б хотілось його бачити, але навряд чи це все відбудують,

прибережні села стерті, на карті є, але по факту ні.. район Берислав... хто його буде відбудовувати.. роботи нема, молоді нема, садків, шкіл нема.. хочеться, щоб область сохранили» (Валентина, 63 роки). При цьому майбутнє регіону великою мірою буде залежати від термінів та умов завершення війни та конфігурації лінії фронту на той момент.

За таких умов важливим маркером соціальної інтеграції або відчуження стає задоволеність своїми соціально-рольовими позиціями, зокрема, можливістю бути господарем на своїй землі: «почуваю себе вільно, тільки обтяжені обстрілами, розбивають дома, машини, б'ють людей» (Микола, 67 років); «від'їхала від рідної домівки, можу ходити вільно по селу, але коли ніч приходить-все гудить» (Валентина, 63 роки); «літають дрони, ракети, але ми під нашим прапором» (Тетяна, 59 років). Здавалося б, навіть після приходу українських військ страх нікуди не подівся, але зараз він набув принципово іншої природи. На жаль, від атак російських загарбників сьогодні не можуть спати сотні тисяч жителів Харкова, Сум, Чернігова, Миколаєва, Запоріжжя та інших прифронтових міст та сіл. При цьому ніхто не відбирає у них право на особисту свободу, гідність, недоторканість житла, рідну мову та національну ідентичність, а саме головне – можливість вільно пересуватися рідною країною, виїхати на більш спокійні території. При цьому Українське військо робить все, щоб хоч якось убезпечити життя біля лінії вогню, розробляючи все нові системи захисту від ворожих дронів, протидії російським обстрілам та авіанальотам.

Продовжуючи тему свободи за умов життя на межі, слід згадати слова Е.Фромма: «Головне життєве завдання людини- дати життя самій собі, стати тим, ким вона є потенційно. Найважливіший плід її зусиль - її власна особистість» [61, с.64]. Очевидно, що йдеться про життєву самореалізацію як найбільш ефективний інструмент подолання соціального відчуження. Однак чи можна порівнювати наших респондентів, які кожен день проживають практично із смертю наввипередки, із тими споживачами з країн Західної Європи та США, про яких писав видатний дослідник? Проте тут важливе не

географічне становище, а сприйняття дійсності – байдуже де людина, не докладаючи жодних зусиль, немов пливе за течією, або активно, попри всі труднощі та небезпеки, прагне змінити зовнішній світ, приносячи до нього любов – почуття подолання відокремленості людей одне від одного, людини від соціуму та буття в цілому.

Як вирішують цю дилему учасники нашого дослідження? Хтось скаржиться, що так і не зміг знайти своє місце у буремному житті військових часів: «Да, в основному - не знаходжу я себе, сплошні антидеприсанти.. звісно не знаходжу, я в депресії» (Альона, 32 роки). Варто згадати, що респондентка кілька разів виїжджала із Костирки – у серпні 2022 р. під час окупації та наприкінці 2025 р. через посилення російських обстрілів. Натомість її односельчани реалізують себе через волонтерство: «Я працюю, як і працювала.. допомагаю, донатю... допомагаю хлопцям ЗСУ, пральна машинка не вимикалась, і їжу варила, і прала» (Валентина, 63 роки); родинні статуси: «реалізувалась раніше.. статус бабусі» (Любов, 64 роки), «я себе реалізували як домогосподарка, щось варю, щось печу, з Артемом, Андрієм уроки роблю, щось підказую» (Оксана, 55 років); професійну діяльність: «я знаходжусь на своїй роботі ветеринарна медицина, я допомагаю людям, прививки тваринам роблю, я вношу маленьку лепту в звільнення нашої України» (Микола, 67 років). А ось для Тетяни, 59 років знищення дитсадка, де вона багато років працювала двірником, стало не лише особистим шоком, але й крахом надій на відродження села: «Ні, там де я працювала, садік розбили, вся мрія, яка робилася для дітей, все пішло».

Як відомо, однією із іманентних ознак соціального відчуження є своєрідна «скляна стеля», яка заважає людині реалізовувати свої плани та за умов окупації силоміць спрямовує її життя у певне русло. Зокрема, нині на тимчасово окупованих територіях російська влада цілеспрямовано готує молодь до служби в окупаційній армії та війни. Суцільна мілітаризація дістається вже не тільки середньої школи та старших груп дитсадочка, але й незаконно створених «університетів», де студенти бачать воєнкомів частіше

за своїх викладачів. У цей же час у вільній Україні влада зробила все, щоб люди мінімально відчували вплив правового режиму військового стану. Навіть у прифронтових районах не застосовуються його найбільш болючі інструменти – примусове відчуження приватної власності, трудовий обов'язок, заселення військових та ВПО на надлишки житлової площі, вилучення радіоелектронної апаратури та копіювальної техніки у населення тощо. Саме тому, навіть у вкрай небезпечних умовах правобережної Херсонщини, люди намагаються вибудовувати повсякденне життя відповідно до звичних шаблонів соціальної поведінки: «Якщо в плані домогосподарства - то краще, якщо в плані роботи - то ні, у мене багато планів, ідей - заморозилось» (Оксана, 55 років); «Частково (можу реалізувати свої плани – авт.), не можу пересуватися в інші села» (Любов, 64 роки); «Ні (поставка продажів, війна), у мене нічого не виходить (Валентина, 63 роки). Як бачимо, сфера соціальної активності помітно просідає через руйнування інфраструктури та вкрай ускладнену логістику із придніпровськими сілами. Проте, оцінюючи стан особистих справ, наші респонденти схильні до стриманого оптимізму: «Ми живемо скромно, у мене син інвалід, але у нас все є, завдяки нашій державі» (Микола, 67 років).

Ще одна важлива «протиотрута» від соціального відчуження – розвинений потенціал соціальних зв'язків. За умов постійної небезпеки значення соціального капіталу суттєво зростає – як в плані ресурсної (позичити продуктів, до того часу, як вдасться вибратися за покупками, допомогти усунути наслідки чергового прильоту, погодувати домашніх тварин, коли нема господарів) так і морально-психологічної (поговорити, заспокоїти, зняти напади страху та паніки) підтримки. Як ми розповідали вище, протягом окупації рашисти докладали максимум зусиль, щоб розірвати соціальні зв'язки на макрорівні та атомізувати сільську спільноту через штучне обмеження пересування, переривання зв'язку із вільною Україною, культивування стукацтва та колабораціонізму. Повною мірою їм цього не вдалося, але зерна внутрішнього конфлікту, на жаль, було посіяно. Ось як

описують цю ситуацію учасники нашого проекту: «Відносини (із односельцями – авт.) добропорядочні, але ж знаю таких, які є сепаратисти, а ті, що підтримують українську владу - я спілкуюсь, як і до війни» (Микола, 67 років); «Відверто поговорити є з ким, а так з іншими змінилась думка про односельчан.. я спілкуюсь, говорю, але не відкриваю душу, як в мирний час» (Оксана, 55 років). Костирчан охоплюють суперечливі почуття щодо своїх односельців: «Не довіряю, відносини нормальні, приходять - спілкуюсь, є люди, які мене поважають, може за спиною щось інше говорять, але я бачу повагу» (Валентина, 63 роки). Натомість інші респонденти навпаки акцентують увагу, що тридцять чотири тижні російської влади стали доброю перевіркою того, хто насправді друг, а хто - ворог: «Є, люди під час війни були дружні.. під час окупації» (Тетяна, 59 років).

Попри все це, позитивним є той факт, що жителі села високо оцінюють можливості отримання допомоги через найближче соціальне оточення: «Навіть в інших селах є до кого звернутися» (Валентина, 63 роки), «Рідних в селі нема, але сусіди та знайомі думаю не відмовили б» (Микола, 67 років). Водночас у багатьох рятувальне коло соціальної підтримки обмежується тільки близькими родичами: «Тільки старший син та чоловік» (Любов, 64 роки), а інші родини вже п'ятий рік лишаються розділеними: «сестра на тій стороні... інші повмирали.. а з чоловіка сторони родичі неможливо спілкуватися» (Оксана, 55 років).

Варто розуміти, що соціально-психологічні наслідки окупації відчуватимуться ще не один рік. І це на Херсонщині, де вороги панували менше дев'яти місяців. Можна лише уявити, якою буде ситуація на лівому березу Херсонщини, півдні Запорізької та Донецької областей, півночі Луганщини, які росіяни захопили чотири роки тому або в Криму та колишніх ОРДЛО, де триколори майоріють вже тринадцятий рік. Збереження певної емоційної відчуженості відчувається й досі, через нібито нейтральні, але по суті порожні, малоінформативні відповіді: «У мене ворогів нема, все нормально» (Любов, 64 роки).

Ще одна важлива позиція у зародженні або подоланні соціального відчуження - це ставлення до влади. У всіх деокупованих громадах Херсонщини створено військові адміністрації, які працюватимуть до перших післявоєнних місцевих виборів. Під час окупації багато сільських, селищних та міських голів і депутатів потрапили до російського полону, піддавалися жорстоким тортурам. Не всім і досі вдалося повернутися додому. Інші, зокрема, колишній староста сіл Качкарівка та Саблуківка Милівської громади Юрій Бутівчак, до останнього лишалися на своєму робочому місці, але не йшли на співпрацю із загарбниками, незважаючи на постійний тиск та залякування [2]. Проте деякі, наприклад, очільник Лазурненської ОТГ Сергій Белік швидко прийняли ворожі правила гри та лишилися на своїх посадах вже під новими прапорами [9]. Не слід забувати і про экс-голову Херсонської ОВА Г.Лагуту, який взагалі зник у невідомому напрямку, щойно росіяни увірвалися на територію області.

На цьому тлі ставлення до діяльності місцевої влади також виглядає досить неоднозначним. «Місцева влада знає (про проблеми людей – авт.), але довіряти не можна.. голова гімно, мій чоловік з ним бореться.. і за світло, і за воду, і за сетки.. не виграли тендер, то своїми силами зробити - ні, не можна» (Альона, 32 роки). Новорайську сільську військову адміністрацію із січня 2025 р. очолює Микола Чистіков. Попередній багаторічний очільник села, а згодом і військової адміністрації Олександр Шокуров помер у вересні 2024 р. Також скептична до місцевих посадовців і колишня депутатка сільської ради: «Може і знає про проблеми людей, багато хто виставляє інформацію у Фейсбук і чати, але довіряти –ні» (Валентина, 63 роки) і экс-завідувачка сільського клубу: «Знає, проходимо там співбесіду... вони нічого не вирішують, якщо тільки тиснемо - тоді роблять» (Оксана, 55 років). У той же час мати полоненого українського захисника навпаки говорить про увагу з боку сільських посадовців: «Частково.. на мене звернули увагу за Колю.. приїхали, що вам потрібно? Вітали з Днем матері.. підтримують, морально легше» (Любов, 64 роки). Солідарні з нею й інші респонденти: «новий

очільник працює менше року, але все рівно допомогу оказують» (Микола, 67 років).

Таким чином, у процесі роботи над підрозділом ми дійшли таких висновків. По-перше, надія на швидке відновлення та повернення до мирного життя, яка з'явилася у перші тижні після звільнення, змінюється на розчарування та відчай. Вже з грудня 2022 р. ворог суттєво нарощує вогневу активність по звільненому Правобережжю, поступово розширюючи номенклатуру засобів ураження від артилерії до керованих авіаційних бомб та ФПВ-дронів. Унеможливлення нормальної логістики призводить до фізичної та соціальної ізоляції прибережних територій та масового, часто повторного виїзду місцевих мешканців на безпечніші території. Попри те, що війна не закінчилася із поверненням синьо-жовтого прапора, вигнання рашистів навіть через три роки продовжує залишатися однією із ключових подій для місцевих жителів.

По-друге, слід звернути увагу на те, як трансформується природа страху від окупації до звільнення. Під російською владою, коли не літали дрони та зрідка траплялися обстріли, він мав переважно внутрішню природу, люди усвідомлювали свою повну незахищеність та безпорадність перед озброєними бандитами. Нині небезпека також набуває всюдисущого та екзистенційного характеру, коли кожен виїзд на «велику землю» та навіть вихід із хати можуть стати останніми. На відміну, від окупації, що тривала близько дев'яти місяців, такий жах тягнеться вже четвертий рік.

По-третє, важливим чинником збереження високого рівня соціального відчуження лишається невпевненість у завтрашньому дні та обмеженість можливостей у самореалізації через важку безпекову ситуацію, а також поглиблення соціальних розколів після окупації. Відзначається тенденція до атомізації сільської громади, виникнення недовіри навіть між колишніми друзями та добрими знайомими на тлі вкрай прохолодного ставлення до місцевої влади.

2.3. Діяльність соціальних працівників щодо подолання соціального відчуження

Вісім місяців російської окупації та безперервні обстріли, які тривають вже четвертий рік, мають вкрай тяжкі наслідки для правобережжя Херсонщини. Також багато руйнувань житлового фонду та інфраструктури принесло знищення рашистами Каховської ГЕС у червні 2023 р. По суті, на деокупованих територіях спостерігається гуманітарна катастрофа військово-екологічного характеру, що постійно поглиблюється через атаки агресора. Зокрема, лише упродовж **2025 року** рашисти застосували для ударів по Херсонщині понад **97 тисяч дронів та понад 220 тис. снарядів** [45]. У Херсоні центральні і прибережні район, так звані «червоні зони», постійно піддаються атакам ворожих безпілотників, які цілять у магазини, житлові будинки, а також по авто та перехожих. Великих руйнувань зазнали об'єкти водопостачання, енергетики та генерації тепла, зокрема, Херсонська ТЕЦ.

Все це вкрай негативно впливає на морально-психологічний стан людей: «Херсонці продовжують сподіватися на перемогу і довіряти ЗСУ... Але на сьогодні **Херсон потерпає від щоденних бомбардувань**, ми бачимо, як руйнується наше місто, як гинуть люди. **Не може бути нормою життя відчуття, що ти можеш загинути щосекунди...** до цього не можна звикнути. Іде уже сильне психологічне навантаження на людей, люди не витримують цього навантаження і відчувається втома», - кажуть місцеві активісти [65].

Станом на осінь 2025 року в 16 деокупованих громадах області кількість жителів зменшилася до 145 тис. осіб, що майже на 296 тис. менше, аніж на початку повномасштабного російського вторгнення [47]. Громади відрізняються за площею, щільністю населення, рівнем соціально-економічного розвитку, проте останнім часом визначальним критерієм став рівень безпеки. Найнебезпечніше на придніпровських територіях, що знаходяться у зоні ураження ствольної артилерії та ФПВ-дронів противника (Бериславська, Нововоронцовська, Новоолександрівська, Милівська,

Херсонська, Станіславська, Білозерська та Чорнобаївська громади). Саме тут фіксується найбільше скорочення населення – на Бериславщині (на 88%), у Херсоні (70%) та на Чорнобаївщині (57%). Збільшення кількості мешканців відзначається лише у Борозенській громаді, що пов'язане з її географічним розташуванням та відносною безпекою [1, с.11].

Загалом, рух населення відбувається в обидва напрямки. У населених пунктах, де ситуація з обстрілами критична, постійно ведеться примусова евакуація дітей (більш детально ми скажемо про неї далі). Водночас люди повертаються до пошкоджених, але відносно безпечних міст та сіл. Чисельність населення не досягла показників 2021 року, але подекуди зросла майже вдвічі порівняно з часами окупації. Рішення повертатися здебільшого приймається людьми через фінансові труднощі, проблеми із оформленням документів на майно та виклики, пов'язані із вимушеним переселенням.

Разом з цим для населення Правобережжя характерні значні дисбаланси між представниками різних соціально-демографічних категорій, які існували ще до великої війни і суттєво поглибилися після 24.02.2022 р. З перших днів окупації спостерігався активний виїзд людей працездатного віку на вільну Україну, як правило, за відсутності узгоджених гуманітарних коридорів, на свій страх і ризик. Через це нині на звільнених територіях непропорційно висока частка людей старше 60 років – у Милівській, Новоолександрівській, Новорайській, Бериславській та Білозерській громадах від 40 до 45%. До того ж 14% мешканців Високопільської громади вже переткнули вісімдесятирічний віковий рубіж (а саме ця категорія може потребувати таких спеціалізованих послуг як догляд вдома або заклади денного перебування) [1, с. 12].

Також, за даними Лабораторії законодавчих ініціатив, на деокупованих територіях представлені й інші категорії клієнтів соціальних служб. Зокрема, 3,4% населення становлять особи/сім'ї, які належать до вразливих груп або перебувають у складних життєвих обставинах [1, с. 14]. Причому реальна чисельність цієї когорти може бути значно вищою, адже далеко не всі

звертаються за соціальною допомогою через віддаленість офісів соціальних служб, погане транспортне сполучення та високі ризики поїздки у прифронтових зонах. Наприклад, у Милівській громаді через постійні обстріли та атаки російських ФПВ-дронів практично недосяжними стали придніпровські села Качкарівка та Саблуківка.

Окрім цього, не варто забувати про повнолітніх осіб з інвалідністю (3%), дітей з інвалідністю (1%), дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування (0,5%), матерів-одиначок (0,5%), повнолітніх недієздатних осіб, яким не призначено опікунів (0,1%) та громадян, які потребують паліативної допомоги (0,1%). За сухими рядками цієї статистики – доля десятків і сотень людей, які через різні причини опинилися сам на сам зі своєю бідною майже у пеклі бойових дій. За таких умов соціальне відчуження набуває для них екзистенційного характеру – чи то змиритися зі своїм становищем чи шукати допомоги, стукаючи до всіх дверей. Все це створює додаткові виклики для соціальних працівників у зруйнованому та небезпечному регіоні.

Наскільки ефективною буде відповідь на них з боку держави та місцевого самоврядування? На жаль, не всі громади Херсонщини спроможні надавати повний перелік соціальних послуг представникам незахищених верств. І ці можливості зменшуються через зростання військової активності та удосконалення засобів ураження російських агресорів, що призводить до суттєвого ускладнення, а подекуди й повного зникнення цивільної логістики у т.зв. «кіл-зоні» (15-20 км. від Дніпра). Зокрема, із шести стаціонарних відділень для постійного або тимчасового проживання наразі функціонує лише одне у сел. Велика Олександрівка. Тут проживають 14 осіб, є вода, електрика і тепло. За рахунок гуманітарної допомоги заклад забезпечено продуктами харчування, сезонним одягом та взуттям, ліками та засобами медичного призначення [11].

Непростою є ситуація і з іншими видами соціальних послуг. Станом на весну 2024 р. денний догляд надавався тільки у Новоолександрівській та Чорнобаївській громадах, хоча цю послугу також цілком реально було б

запровадити у Високопіллі, де порівняно краща безпекова ситуація, найвища в області частка осіб 80+ (більшість з яких, очевидно, самотні через виїзд дітей та онуків спочатку на заробітки за кордон та до великих міст, а згодом – рятуючись від війни та окупації), а також за підтримки міжнародних грантів активно відновлюється інфраструктура. У той же час послуга підтриманого проживання для людей старшого віку доступна лише у Білозерській (320 осіб 80+ років), Калинівській (52) та Новорайській (160) громадах. У той же час поза увагою соціальних служб лишаються сотні представників цієї категорії, які проживають на територіях Великоолександрівської (729), Станіславської (400), Білозерської (321) та Дар'ївської (287 осіб) громад. На наш погляд, запровадження цієї послуги вкрай важливо для населених пунктів, що знаходяться на лінії вогню, і де лишилося небагато жителів, щоб бабусі та дідусі не почувалися покинутими.

У той же час послуга «догляд вдома» номінально доступна майже у всіх ОТГ, окрім деяких сіл Дар'ївської, Музиківської та Тягинської громад. Проте тут потрібен ретельний моніторинг як фактичного відвідування громадян, так і реального змісту підтримки (консультації з питань евакуації, оформлення виплат, доставка «гуманітарку» та ліків, допомога у домашньому господарстві тощо). На тлі цього абсолютно невирішеним лишається питання надання паліативної допомоги, організаційно-технічні ресурси для якої є лише у Білозерській громаді, а 126 потенційних одержувачів проживають на значній відстані - у Дар'ївській, Музиківській та Борозенській ОТГ.

Послуга екстреного втручання, що якраз і передбачає першочергову підтримку при знищенні або пошкодженні житла, надається місцевою владою у тісному партнерстві з інститутами громадянського суспільства. За три з половиною роки після звільнення на Правобережжі Херсонщини працювали багато вітчизняних та міжнародних гуманітарних організацій. Проте найбільш системну роботу до сьогодні продовжує Червоний Хрест. Зокрема, пріоритет надається мешканцям громад у зоні 0–10 кілометрів від

лінії бойового зіткнення, а також евакуйованим та внутрішньо переміщеним особам. Для домогосподарств у прифронтових районах передбачена грошова виплата у розмірі 10,8 тис. грн. Окрім цього, продовжується та розширюється програма “Rapid-допомога” для людей, оселі яких зазнали пошкоджень від російських ударів протягом останнього місяця. Обсяг виплат по ній у першому кварталі 2026 р. зріс з 10,8 до 12 тис. грн [44].

Відповідні подання формуються через місцеві громади, при яких діють спеціальні робочі групи. Вони перевіряють, чи не отримувала людина грошову допомогу протягом останніх трьох місяців, після чого розподіляють списки між громадськими організаціями, які безпосередньо здійснюють реєстрацію одержувачів та виплати. Очевидно, що за умов гострої відсутності кадрів соціальних працівників у комунальних установах ця робота ще тривалий час лишатиметься на плечах «третього сектору». Проте місцева влада також не має стояти осторонь, адже важливим кадровим ресурсом для надавачів соціальних послуг можуть бути особи, що офіційно зареєстровані як безробітні та перебувають на обліку в Центрах зайнятості (на Правобережжі їх нараховується майже 2 тис. осіб, або 1,3% населення). Надання послуг підтриманого проживання або догляду вдома військові адміністрації можуть визначити як один із видів оплачуваних громадських робіт у рамках загальнонаціонального проекту «Армія відновлення», кошти на яких варто завчасно передбачити у місцевих бюджетах.

В умовах гострого дефіциту чистої води, який виник після знищення рашистами Каховської ГЕС у червні 2023 року, в області активно впроваджується нова соціальна послуга – соціальна пральня. Нею можуть скористуватися родини військовослужбовців, сім'ї, в яких є особи з інвалідністю, люди похилого віку, багатодітні родини, внутрішньо переміщені особи та ті, хто постраждав від підтоплення або руйнації житла внаслідок обстрілів з боку рф. Станом на 07 жовтня 2024 року соціальні пральні відкриті у Дар'ївській, Білозерській, Борозенській, Милівській, Станіславській, Тягінській, Кочубеївській, Чорнобаївській,

Нововоронцовській, Бериславській та Високопільській територіальних громадах [46, с.32].

Отримати загальне уявлення про потенційну кількість клієнтів органів соціального захисту населення звільненої Херсонщини можна із таблиці 1 [1, с. 39-40]

Таблиця 1.

Контингент потенційних отримувачів соціальних
послуг на правобережжі Херсонщини

Назва громади	2024 рік, осіб	Особи/сім'ї, які належать до вразливих груп населення	ВПО	Особи з інвалідністю	Діти з інвалідністю	Одинокі матері	Безробітні	Діти шкільного віку
Бериславська	2090	1419	557	118	2	47	40	109
Білозерська	9981	11	2146	460	17	67	19 0	716
Борозенська	2512	17	-	55	13	58	28	297
Великоолександрівська	9590	10	1750	580	39	-	21 7	134 6
Високопільська	4523	252	293	316	21	57	14 3	860
Дар'ївська	5964	-	1081	278	18	18	-	460
Калинівська	1379	1379	205	87	5	15	-	180
Кочубеївська	1804	18	162	110	4	11	32	190
Милівська	1511	86	140	61	4	4	-	78
Музиківська	3170	-	462	91	16	25	-	392
Нововоронцовська	4779	1754	1008	438	12	25	19 3	606
Новоолександрівська	1560	10	86	74	2	11	12 5	82
Новорайська	2500	6	622	137	8	16	82	255
Станіславська	3954	11	495	220	5	15	-	741
Тягинська		13	213	48	3	2	-	
Херсонська	9145 6	228	2092 2	142 8	126 4	38 1	94 7	464 7
Чорнобаївська	7360	14	1265	131	12	11	-	598

На які висновки наштовхують нас наведені дані? По-перше, очевидні методологічні та статистичні проблеми із обліком клієнтів соціальних служб. Особливо це кидається у вічі, коли ми починаємо розбиратися із кількістю осіб, що належать до вразливих груп населення. Зокрема, у Калинівській громаді до них записали абсолютно всіх, а на Бериславщині – майже три чверті місцевих мешканців. Із точки зору здорового глузду, сперечатися із цим важко – все навкруги розбито ворогом, обстріли не припиняються ні на день, лани заміновано, роботи і доходів нема. Очевидно, що формально керуватися критеріями, які визначено наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту від 25 квітня 2008 року № 1795, у такій ситуації не можна. Проте все ж варто пам'ятати про принцип адресності та зосередитись у першу чергу на підтримці найслабших – осіб з інвалідністю та самотніх матерів. Також має бути чітко сформовані загальні методичні принципи віднесення родин до цієї когорти, які у прифронтових регіонах можуть відрізнятися від решти України. В цьому контексті місцеві громадські активісти відзначають: «не можна зараз до громад, які пережили окупацію, застосувати універсальний підхід. Треба йти до людей і питати, які в них потреби, завдяки горизонтальним зв'язкам встановлювати, хто зараз потребує допомоги. Наразі соцпрацівників на деокупованій території Херсонщини не вистачає, у нас є просто оголені ділянки. Тому є потреба залучати до соціальної роботи, наприклад, учителів, які залишилися» [11]. Разом з цим лише в обласному центрі нараховується понад 1,5 тис. педагогічних працівників, які на сьогодні практично не завантажені роботою [30]. Такий підхід сприятиме, з одного боку, більш ефективному та оперативному наданню соціальних послуг найбільш злидненими верствам населення, а з іншого – унеможливить ситуацію, коли цілі соціальні групи лишаються осторонь життя регіону, почуваються покинутими та забутими.

По-друге, частка ВПО у структурі населення сильно відрізняється – від 27% на Бериславщині та 22% у Херсоні до 8% у віддаленій від зони бойових

дій Кочубеївській громаді. Нагадаємо, що значна частина херсонських ВПО переміщуються недалеко, наприклад, із с. Республіканець на березі Дніпра до сусідньої Новорайської громади. При цьому визначальними чинниками є рівень безпеки (умовно кажучи, щоб не діставала ствольна, реактивна артилерія та ФПВ-дрони) та наявність житла. Високопільська та Кочубеївська громада – це переважно невеликі села, які зазнали значних руйнувань під час бойових дій, адже саме тут проходив північно-західний оборонний рубіж ЗСУ і звідси починалося звільнення Херсонщини. На відміну від інших регіонів, більшість ВПО, незважаючи на всі військові ризики, не хочуть їхати далеко від дому.

По-третє, в окремих громадах (Херсонська, Білозерська, Великоолександрівська, Нововоронцовська, Новоолександрівська, Новорайська) фіксується велика кількість безробітних, що, очевидно, пов'язане як із значними руйнуваннями соціально-інженерної інфраструктури та місцевої промисловості під час бойових дій та окупації, так і неможливістю вести сільське господарство через засміченість угідь вибухонебезпечними предметами. При цьому треба розуміти, що реальна кількість людей, що не мають постійної роботи та усталених джерел доходів, є небагато більшою. «Що з роботою? Взагалі ніякої», - каже житель с.Чорнобаївка Дмитро. До війни 70% мешканців працювали у Херсоні, а решта –на місцевому агропідприємстві. Нині люди виживають завдяки гуманітарці, а також фінансовій допомозі родичів та друзів. Жодних регулярних виплат від держави населення прифронтових територій не отримує, лише одного разу була виплата від Червоного Хреста у 1200 грн., - констатує Дмитро [66].

По суті, маємо великий ресурс людей, які за умов проходження належного інструктажу та дотримання вимог безпеки можуть бути залучені до надання найпростішої допомоги нужденним (завантаження, вивантаження та роздача «гуманітарки», господарські роботи по дому та двору, купівля продуктів тощо) у рамках «Армії відновлення». Також, незважаючи на високі

військові ризики, у регіоні триває відновлення промислового комплексу. Працює ТДВ «Херсонський маслозавод», який відкрив свої нові магазини у Херсоні та Миколаєві. Частково відновили виробничу діяльність підприємства з консервації плодоовочевої продукції ФОП «Червенков», «Наш Продукт» та ТОВ «Сучасні пивні технології» Херсонська регіональна броварня «Дрофа» [46, с.9]. Разом з тим власники інших підприємств, що намагаються хоча б у першому наближенні визначити розмір нанесених збитків та подальші перспективи своїх об'єктів, стикаються із гострою нестачею персоналу. Адже на заводах, де початку війни працювали тисячі співробітників, залишилося лише по кілька десятків робітників. Все це вимагає від місцевих структур служби зайнятості займати активнішу позицію, працюючи у напрямку залучення безробітних як до громадських робіт, так і відродження виробничих потужностей.

Постає резонне питання – звідки взяти кошти? Насправді, для покриття цих видатків є значні резерви – у бюджетах окупованих громад Херсонщини. Насамперед, йдеться про ресурси, які витрачаються на утримання місцевої влади, яка де-факто не має ані території, ані підпорядкованих мешканців. Зокрема, у Тавричанській громаді на зарплати чиновникам витрачається 55% від загального обсягу бюджетних видатків (7,1 млн. грн.), а для окупованих, зруйнованих та напівзатоплених Олешках на утримання міськвиконкому та військової адміністрації направляють понад 10 млн. грн. Також достатньо нераціональними виглядають видатки на освіту у розмірі понад 420 млн. грн. (45% від усіх витрат громад Лівобережжя Херсонщини або разом взяті власні доходи семи найбільш деокупованих громад – Новорайської, Борозенської, Калинівської, Кочубеївської, Милівської, Новолександрівської та Музиківської) [4]. Варто розуміти, що онлайн-навчання в окупації вже неможливе через відсутність нашого інтернет-покриття та жорстокі репресії проти родин, у яких діти хочуть вчитися в українській школі. Навіть у Херсоні із 21 тис. дітей шкільного віку понад половина разом з батьками знаходяться за кордоном.

Чи є сенс працювати онлайн з дітьми ВПО, які розкидані по всій Україні, та мають змогу навчатися очно у місцевих школах? І як тоді бути з педагогами, що зберегли вірність нашій державі та виїхали на підконтрольну територію? Однозначної відповіді на ці запитання знайти важко, проте обсяг видатків на віртуальні школи Лівобережжя має бути оптимізований, а вивільнені кошти спрямовано на підтримку соціально-освітньої сфери деокупованих громад. Зокрема, лише Херсонська громада у березні 2026 р. на ці потреби отримала субвенцію із Державного бюджету на 130 млн. грн. [28]. Також за рахунок державної субвенції у 200 млн. грн. триває будівництво та капітальний ремонт укриттів у п'яти середніх школах. Проте при реалізації таких масштабних проєктів варто реалістично оцінювати безпекову ситуацію, щоб не повторити сумний досвід сел. Комишуваха на Запоріжжі. Тут звели величезну підземну школу, але по мірі наближення фронту, посилення бомбардувань і дронів ударів росіян, знищення шкільного автобусного парку та через вщент розбиті дороги підвозити дітей до неї стало смертельно небезпечно. За таких умов на порядку денному продовжує гостро стояти питання доступу дітей до дистанційної освіти. З цією метою у співпраці з міжнародними партнерами, українськими благодійними фондами, Міністерством освіти і науки України до закладів освіти передано 10380 ноутбуків та 388 планшетів [46, с.25].

Також значну увагу приділено соціально-психологічній реабілітації підростаючого покоління. За підтримки ЮНІСЕФ у трьох закладах освіти організовано роботу дитячих точок «Спільно», на базі яких у 2024 році проведено навчальні та розважальні заходи за участі понад 2,3 тис. дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Щороку майже дві сотні школярів за рахунок місцевих бюджетів виїжджають на літній відпочинок на Закарпаття та Львівщину. На базі одного із санаторіїв Закарпатського регіону вже кілька років поспіль проводиться обласний етап Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл-Джура» [46, с. 24-25].

Разом з цим занепокоєння викликає той факт, що у особливо небезпечних прибережних громадах Херсонщини все ще лишається багато дітей. При цьому зона обов'язкової евакуації малечі постійно розширюється. Зокрема, у лютому 2026 р. рішенням ради оборони області до неї було включено мікрорайони Корабел, Янтарний-1, Янтарний-2, ряд вулиць поблизу Дніпра у Херсоні, а також Комишанський, Садівський та Антонівський старостати і сел. Інженерне. Нині у обласному центрі залишається близько 3 тис. дітей із 60 тис. загального населення [41].

Значним викликом є гуманітарне розмінування територій, які постраждали від бойових дій. До цього процесу долучилися як національні, так і приватні оператори, які були акредитовані в Міністерстві оборони, та громадські організації, як-от Данська рада у справах біженців та інші. Проте робочих рук все рівно не вистачає. Доходить до того, що місцеві намагаються власноруч розчистити земельні ділянки, що призводить до поранень і смертей серед дорослих і дітей, або пристають на сумнівні пропозиції несертифікованих компаній, яких називають «темними саперами». Станом на жовтень 2024 року вдалося розмінувати лише 68% орних земель правобережної Херсонщини (346 тис. га) [46, с.5]. Проте сільськогосподарські землі продовжують забруднюватися через російські обстріли. За таких обставин загальна врожайність сільськогосподарських культур у 2024 р. становив лише 5,5% від довоєнного 2021 року.

Наслідком цього є катастрофічне зниження рівня життя сільського населення, що відкриває новий напрямок для діяльності соціальних працівників. Для допомоги селянам на Херсонщині організовано роботу кластеру продовольчої безпеки, до якого увійшли понад 60 міжнародних та вітчизняних гуманітарних організацій (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO), USAID АГРО, БФ «Жнива Перемоги» тощо). Людям безкоштовно надають посівний матеріал, мінеральні добрива, ветеринарні препарати та генератори. Родинні фермерські господарства можуть розраховувати на довгострокові програми фінансової підтримки та модульні

склади. Зокрема, у 2024 році п'ятидесяти фермерам області було передано 96 модульних зерносховищ та понад 300 рукавів для зберігання зерна, що допомогло зберегти 140 тис. тонн збіжжя [46, с.6].

Таким чином, нагальною потребою соціальної сфери правобережжя Херсонщини є впровадження політики адаптації для населення прифронтових районів та проведення комплексного аудиту соціальних послуг, які місцеві громади можуть надавати, виходячи із власних ресурсів та безпекової ситуації. Можливо, від окремих із них на період війни доведеться відмовитися, а інші – консолідувати у межах обласних закладів.

Виходячи із сказаного вище, на звільнених територіях Херсонщини виділяється декілька пріоритетних напрямків діяльності соціальних працівників щодо профілактики та мінімізації наслідків соціального відчуження. По-перше, це інтеграція та соціальна підтримка окремих соціальних груп – осіб з інвалідністю, самотніх людей старшого віку, дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування через сприяння у переїзді до більш безпечних територій, надання послуг на дому та гуманітарної допомоги, залучення до різних форм соціальної активності та сприяння у налагодженні комунікацій із соціальним оточенням. Наразі нагальною стає проблема запровадження обов'язкової евакуації представників маломобільних верств населення. На тлі викликів, що породжені російською агресією, відзначається тенденція до виникнення нових видів соціальних послуг (зокрема, соціальних пралень).

По-друге, це допомога працездатному населенню за майже біблійним принципом – «не нагодувати юшкою, а навчити рибалити». Насамперед, йдеться про активне залучення безробітних як для громадських робіт (зокрема, надання найпростіших видів соціальних послуг), так і через технічну та методичну допомогу сільському населенню, що втратило заробітки через війну та знищення Каховської ГЕС, а також організаційну підтримку проектів із гуманітарного розмінування орних земель,

запровадження регулярних тренінгів щодо мінної безпеки для малечі, молоді та дорослих.

По-третє, не меншу увагу варто приділити роботі з дітьми, сприяючи як евакуації родин із небезпечних територій, так і скеруванню ресурсів на реконструкцію навчальних закладів і облаштування укриттів, аби полегшити перехід до офлайн-навчання (там, де це дозволяє безпекова ситуація). При цьому не варто забувати і про участь у реалізації державної політики повернення дітей з окупації, насамперед, через формування та постійну актуалізацію регіонального реєстру «вкрадених дітей».

Висновки до розділу 2

У ході роботи над розділом нами було проаналізовано результати емпіричного дослідження феномену соціального відчуження під час та після окупації та, спираючись на його результати, визначено першочергові завдання для соціальних працівників деокупованої Херсонщини на найближчу перспективу.

Російська окупація принесла із собою знищення звичного соціального ладу, порушення сталих соціально-групових зв'язків та повну дезорієнтацію соціальної поведінки. Початок війни ознаменовав потужне зростання самоорганізаційної активності місцевих жителів, яке проявилось через горизонтальну самоорганізацію, випічку хліба, безкоштовну роздачу круп представникам малозабезпечених верств населення. Проте із прибуттям окупантів стрімко поширюється соціальне відчуження, що проявляється у кількох вимірах: когнітивному (браку наявного знання, як себе поводити за умов нової, екстремальної ситуації окупації), афективному (людьми оволодіває потужне та всеохоплююче почуття страху та власної беззахисності) та конативному (повна зупинка всієї соціальної та економічної активності через штучні обмеження на пересування). Відтепер всі соціальні інтеракції, які раніше були значущими та навіть життєво необхідними, відходять на другий план, натомість пріоритетом стають фізичне виживання

та хоча б мінімальна безпека через уникання контактів з окупантами. Водночас фіксується тенденція до виникнення нових соціальних практик – «данини» для окупантів на блокпостах, «двох телефонів», «новояза» та уникання російських рублів у розрахунках. Одним із найважчих наслідків окупації стає поглиблення соціальних розколів між колаборантами, які пішли на різні форми співпраці, та їхніми односельцями, що потерпали від свавілля російської «влади».

Вигнання російських окупантів із правобережної Херсонщини у листопаді 2022 р. приносить психологічне полегшення місцевим мешканцям, але, на жаль, на дуже короткий час. Нові реалії, коли війна триває, але змінюється джерело небезпеки, змушують людей знову модифікувати свої соціально-адаптаційні практики, щоб вижити під нескінченними атаками ворожих дронів та артилерії. Попри всі труднощі життя на свободі, вигнання рашистів лишається однією із головних подій у житті наших респондентів. Але разом з цим контури майбутнього виглядають доволі розпливчасто, адже багато що залежить від того, наскільки швидко завершиться активна фаза бойових дій та де пролягатиме майбутня лінія розмежування. Загалом, чимало соціальних інтеракцій поставлено на паузу через дуже складну логістику як всередині сіла, так і між населеними пунктами. Разом з цим більшість жителів позитивно оцінюють свої соціально-рольові позиції та можливості самореалізації як у сімейно-побутовій, так і у професійній та волонтерській сферах. Порівняно високі за такої ситуації показники соціального оптимізму зберігаються, вірогідно, завдяки розвиненим ресурсно-комунікаційним зв'язкам та яскраво вираженій довірі до представників свого соціального мікросередовища. На жаль, паралельно із цим даються ознаки соціально-психологічні наслідки окупації, сільська спільнота суттєво атомізована – як через співпрацю деяких громадян із рашистами, так і через масовий виїзд людей на більш безпечні території.

Безперервні військові дії, загальне зменшення кількості населення та зростання у його структурі частки представників соціально-незахищених

категорій створюють нові виклики для соціальних працівників вільної Херсонщини. Нагальним завданням є реалістична оцінка можливостей надавати певні соціальні послуги і забезпечення базових речей хоча б на умовно безпечних, віддалених від лінії розмежування громадах. На тлі цього вкрай важливим є розширення кадрового потенціалу соціальних служб, що можливо як за рахунок інших співробітників бюджетної сфери (вчителів, учні яких вже давно навчаються у місцевих школах у інших регіонах України), так і безробітних, для виконання найпростіших завдань після проходження відповідних інструктажів. Паралельно із цим гостро стоїть питання більш раціонального використання коштів бюджетів релокованих громад Лівобережжя. Водночас для соціальних працівників регіону відкриваються кілька великих і нових напрямків роботи – участь у координації гуманітарного розмінування, сприяння забезпеченню людей чистою водою, організаційно-технічна та ресурсна підтримка фермерів, городників та садоводів.

ВИСНОВКИ

У ході виконання кваліфікаційної роботи ми всебічно проаналізували феномен соціального відчуження та провели верифікацію філософських, соціологічних та психологічних концепцій соціального відчуження під час лонгітюдного емпіричного дослідження на звільнених від російської окупації територіях Херсонської області.

Теоретичні та практичні наукові розвідки дозволили нам виявити чимало нових аспектів досліджуваної тематики, що раніше не були описані у спеціальній літературі, та з'ясувати, що у часи повномасштабної російської агресії проти України соціальне відчуження виникає не через внутрішні, а через зовнішні чинники, серед яких – терор окупаційної влади та військові небезпеки. Це призводить до високого рівня соціальної атомізації, розпаду усталених соціальних зв'язків, аномійних явищ у ціннісній сфері та глибоких соціальних розколів, які дають знати про себе навіть після вигнання російських агресорів. Поряд із цим у ході збору первинної соціологічної інформації нами було виявлено обмеженості методу глибинного інтерв'ю у вивченні даної проблематики та необхідність подальшого застосування комплексних підходів, зокрема, кейс-стаді.

Під час виконання роботи було досягнуто її мету та у повному обсязі виконано всі поставлені завдання, що дозволило провести комплексний аналіз визначеної проблеми та дійти кількох важливих висновків.

По-перше, реалії військових часів в Україні вимагають досліджувати соціальне відчуження як міждисциплінарне явище, що поєднує, з одного боку, штучно породжені суперечності соціальних відносин та розпад звичних шаблонів соціальної поведінки, а з іншого – втрату зв'язку особистості зі своїм соціальним оточенням та маргіналізацію соціально-статусних позицій. Невід'ємним супутником соціального відчуження в окупації стає тотальна дисфункціональність всіх завезених із держави-агресора соціальних інститутів.

По-друге, російська окупація та незаконна анексія значної частини території України змушує нас по-новому поглянути на класичні концепції соціального відчуження. Їхні положення, що спочатку формувалися авторами як суто теоретичні конструкти, нині набувають цілком конкретного значення по той бік лінії фронту. Найбільший інтерес з точки зору переосмислення відповідно до наших трагічних реалій викликають теорія відчуження соціальної активності (саме так, адже насправді ідеї молодого К.Маркса виходили далеко за межі вивчення відносин «людина-праця»), ідеї Г.Гегеля та І.Канта про відчуження творчого духу і справжнього буття, думки про «одновимірну людину» Г.Маркузе, ідеалом якої на ТОТ стає «русский мир», «Новый год в Москве» та «каникулы в Питере», блискучий аналіз П.Сорокіна щодо деформації соціальної структури при соціальних потрясіннях та виході на авансцену представників люмпенізованих соціальних груп, а також розуміння соціального відчуження як результат ціннісно-інструментального конфлікту, що сформульоване Р. Мертоном.

По-третє, соціальне відчуження під час війни та окупації стосується всіх сфер наших соціальних інтеракцій, але особливо відчувається у повсякденному житті, впливаючи на те, як ми конструємо свій зовнішній світ. Якщо за звичайних умов складання такого «лего-набору» є творчим актом, вираженням нашої свободи та індивідуальності, то після приходу загарбників цей процес набуває травматичного характеру та супроводжується загальною дезорганізацією всіх соціальних процесів (що було особливо відчутно на початку окупації), тотальним контролем ворога над фізичним та символічним простором, а також творенням нових адаптаційних соціальних практик.

По-четверте, соціальне відчуження в окупації виникає як наслідок зламу звичного способу життя і традиційних горизонтів індивідуального соціального планування. Разом із соціальним часом людина втрачає контроль над соціальним простором, який вона звикла вважати своїм. Навіть елементарні форми соціальної активності набувають екстремального

характеру та містять небезпеку для життя і здоров'я. Одним із найбільш жорстоких інструментів штучної атомізації соціальних спільнот під російською владою стає обмеження або навіть повна заборона на пересування не тільки між населеними пунктами, але й всередині них, визначення цілих територій, до яких звичайні люди втрачають доступ.

По-п'яте, повернення українського прапора на правобережжя Херсонщини для десятків тисяч наших співвітчизників стає головною подією в житті, але соціальне відчуження при цьому нікуди не зникає. Тепер його основним джерелом стає повна невизначеність майбутнього та різкі обмеження соціальної активності через військові небезпеки. Людина поблизу лінії фронту знову опиняється замкненою у чотирьох стінах, але вже не через блокпости окупантів, а внаслідок постійних обстрілів з боку російських агресорів.

По-шосте, за таких умов перед нами стоїть завдання вийти за межі суто галузевого розуміння соціальної роботи, а ставати координаторами важливих соціальних процесів – системної евакуації дітей та маломобільних людей із особливо небезпечних територій, впровадження інноваційних форм соціальної підтримки населення, яке зайняте у сільському господарстві та постійний пошук кадрового резерву через залучення до надання найпростіших видів соціальних послуг безробітних громадян.

Таким чином, все сказане вище дозволило підтвердити гіпотезу нашого дослідження та показати, що за сучасних умов соціальне відчуження виникає та розвивається внаслідок насильницького порушення усталених соціальних зв'язків, соціальних норм та шаблонів поведінки. Зібрані теоретичні відомості стануть в нагоді при розробці та вдосконаленні навчальних програм «Соціальна робота на деокупованих територіях», «Соціальна робота в екстремальних ситуаціях», «Менеджмент соціальної роботи» та «Інновації у соціальній роботі».

Разом із цим отриманий нами матеріал має і велике практичне значення, насамперед, для вдосконалення роботи місцевих військових

адміністрацій на звільнених територіях щодо комунікації із населенням, визначення пріоритетів діяльності, відновлення інфраструктури та соціальної сфери, кадрової політики тощо. Причому ми говоримо не лише про деокуповане правобережжя Херсонщини, а про все Північне Приазов'я, куди рано чи пізно, завдяки ЗСУ чи геополітичним змінам у світі, повернеться українська влада. На поточному етапі результати наших наукових розвідок можна буде використати при проведенні семінарів, тренінгів, проблемних брейн-стормінгів за участі представників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадських активістів, журналістів, соціально відповідального бізнесу тощо.

Поряд з цим відкриваються і чималі перспективи подальших досліджень у цьому напрямку, серед яких - встановлення та чітка верифікація емпіричних індикаторів соціального відчуження з проекцією на соціально-демографічні та психографічні характеристики населення. Попереду - великий і цікавий дослідницький шлях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз соціально-економічної ситуації деокупованих громад. Херсонська область. Київ: Parliamentary Centre та Лабораторія законодавчих ініціатив, 2024. 60 с.
2. Батурін О. «Мені вже немає куди повертатися». Юрій Бутівчак, экс-староста Качарівки на Херсонщині про життя в окупації і знищення села росіянами. Режим доступу: <https://investigator.org.ua/ua/publication/282054/>, дата звернення 09.03.2026
3. Бердянськ в окупації. 15.12.2022. Режим доступу: https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147 дата звернення 17.03.2026
4. Березюк К. Бюджети без територій: як окуповані громади Херсонщини розпоряджаються коштами. Чесно, 11.12.2025. Режим доступу: <https://www.chesno.org/post/6665>, дата звернення 16.03.2026
5. Богиня Д. П. Відчуження праці в системі чинників розвитку трудового менталітету. Український соціум. 2002. № 1. С. 122-133.
6. Войтович Р. Інтелектуал у ситуації постмодерну. Філософська думка. 2018. № 3 С. 6-9.
7. Гегель Г. Феноменологія духу. Пер. з нім. Київ: Фоліо, 2019. 476 с.
8. Гоббс Т. Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної та цивільної. Пер. з англ. Київ: Фоліо, 2025. 655 с.
9. Голові Лазурненської громади Сергію Беліку повідомили про підозру у держраді. Мост, 23.06.2022. Режим доступу: https://most.ks.ua/news/url/golovi_lazurnenskoji_gromadi_sjergjeju_bjeliku_povidomili_pro_pidozru_u_derzhzradi/, дата звернення 10.03.2026
10. Горохова Л.В. Соціальна сутність екзистенціалу страху. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2010. Вип. 42. С. 61-68.
11. Громади окуповані, приймаючі, звільнені. Актуальний досвід.

Громадський простір, 30.01.2025. Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=hromady-okupovani-pryjmayuchi-zvilneni-aktualni-vyklyky-ta-dosvid>, дата звернення 15.03.2026

12. Гуйван П.Д. Особистісний та соціальний час як елементи філософського сприйняття темпорального виміру буття. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. Вип. 31. С. 13-17 <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.995>

13. Даниленко О. Інтерпретація ідей А.Щюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2018. № 1. С. 118-133.

14. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічний етюд. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 228-257.

15. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Офіційний переклад. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text, дата звернення 17.03.2026

16. Життя в окупації: психологічні та соціальні виклики. Режим доступу: <https://tviykrok.com.ua/info/articles/zhittya-v-okupaciyi-psihiologichni-ta-socialni-vikliki/>, дата звернення 18.03.2026

17. Зіммель Г. Філософія грошей. Пер. з нім. Київ: Фоліо, 2019. 667 с.

18. Зубченко О.С. Візуалізація повсякденного життя на тимчасово окупованих територіях Запорізької області. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2023. Випуск 17. С. 22-42 <http://dx.doi.org/10.30970/VSO.2023.17.01>

19. Зубченко О.С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Філософія, соціологія, право». 2022. № 3. С. 15-23 [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)

20. Зубченко О.С. Конструювання штучної повсякденності у російських пропагандистських телеграм-каналах (на прикладі тимчасово

окупованих територій Запорізької області). Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Філософія, соціологія, право». 2022. № 4. С. 6-16
[https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4\(56\).269573](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269573)

21. Зубченко О.С. Образ міста в окупації. Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Філософія, соціологія, право». 2023. № 1. С. 24-34 DOI
[https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280779](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280779)

22. Зубченко О.С. Образи повсякденності в окупації (на прикладі Південної України). Український соціум. 2023. № 4. С. 85-96.
<https://doi.org/10.15407/socium2023.04.085>

23. Зубченко О.С. Особливості повсякденного життя на вільній та окупованій територіях Запорізької області на початку повномасштабного російського вторгнення. Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія. 2024. № 40. С. 106-123 DOI 10.34079/2226-2830-2024-15-40-106-122

24. Зубченко О.С. Телеграм-чат як інструмент самоорганізації волонтерського руху під час війни. Габітус. 2022. Вип. 40. С. 9-15.

25. Зубченко О.С. Торгівля як інститут колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях Півдня України. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2023. Вип. 97. С. 15-30
<https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.2>

26. Зубченко О.С., Серга Т.О. Соціально-структурні характеристики колаборантів на тимчасово окупованому півдні Запорізької області. Вісник МДУ. Серія: Культурологія. Філософія. Соціологія. 2024. №27. С.112-121.
 IndexCopernicusInternational

27. Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму. Пер. з нім. І.Бурковського. Київ: Юніверс, 2004. 464 с.

28. Колісніченко А. Уряд виділив понад 130 мільйонів для Херсонщини: на що підуть гроші. Інтент, 21.03.2026. Режим доступу: <https://intent.press/news/war/2026/kerivniku-okupatsiinogo-viddil-politsii-na-khersonshchini-povidomili-pro-pidozru/>, дата звернення 24.03.2026

29. [Коляструк О.](#) Поняття повсякденності в сучасній науковій

гуманітаристиці. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 1. С. 46-56.

30. Конюченко А. Керівниця управління освіти розповіла, скільки в Херсоні залишається дітей. Дзеркало тижня, 02.06.2025. Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/kerivnitsja-upravlinnja-osviti-rozpovila-skilki-v-khersoni-zalishajetsja-ditej.html>, дата звернення 17.03.2026

31. Крижний С.Г. Цивільний колабораціонізм: спроба соціологічного аналізу (Харків під час окупації 1941-1943). Харків: Акта, 2016. 220 с.

32. Локк. Дж. Два трактати про правління. Пер. з англ. П.Содомора. Київ: Наш формат, 2020. 312 с.

33. Макаров І.М. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. 2012. № 3. С. 193-197.

34. Мальчикова Д., Пилипенко І. Окупаційний урбіцид: міський досвід і повсякденні практики населення (приклад Херсону, Україна). Економічна і соціальна географія. 2022. Вип. 88. С. 6-15 <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2022.88.6-15>

35. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. Режим доступу: <https://vpered.wordpress.com/2011/06/30/marx-okonomisch-philosophische-manuskripte/>, дата звернення 16.03.2026

36. Маркузе Г. Структура інстинктів і цивілізація. Філософське дослідження вчення Зігмунда Фрейда. Пер. з англ.. О.Юдіна. Київ: Ніка-центр, 2010. 248 с.

37. Мертон Р. Зв'язки соціальної структури і аномії. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 260-266.

38. Михайлова О. Перспективи кваліфікації злочину урбіциду в міжнародному гуманітарному праві. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки. 2022. Вип. 2. С. 92-98 DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.14>

39. Мовчан М. Феномен страху: його класифікація і рівні. Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філософія. 2012. Вип. 10. С. 197-204.

40. Назарова Є. Херсон. Чотири роки великої війни. Як живе місто? Прогнози. Радіо Свобода, 14.02.2026. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/kherson-prohnoz-rozvytku-podiy/33668085.html>, дата звернення 14.03.2026

41. Оновлено перелік територій для обов'язкової евакуації у Херсонській громаді. Район, 24.07.2025. Режим доступу: <https://kherson.rayon.in.ua/news/823355-onovleno-perelik-teritoriy-dlya-obovyazkovo-evakuatsii-u-khersonskiy-gromadi>, дата звернення 21.03.2026

42. Окрут М.С. Повсякденна реальність: пошуки визначення. Український соціум. 2006. № 5. С. 30-41.

43. Отрешко В. Відчуження праці та проблеми його подолання: теорія та українська політична практика. Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 2. С. 3334-344.

44. Пономарьова В. Червоний Хрест збільшить допомогу постраждалим від обстрілів на Херсонщині. Вгору, 24.01.2026. Режим доступу: <https://vgoru.org/novini/cervonii-xrest-zbilsit-grosov-dopomogu-postrazdalim-vid-obstriliv-na-xersonshhini>, дата звернення 17.03.2026

45. Попович О., Іванова Т., Лященко О. Понад 220 тисяч снарядів з різних видів озброєння та щотижня 2500 дронів: як виживала Херсонщина у 2025 році. Суспільне Херсон, 31.12.2025. Режим доступу: <https://suspilne.media/kherson/1201024-ponad-220-tisac-snaradiv-z-riznih-vidiv-ozbroenna-ta-sotizna-2500-droniv-ak-vizivala-hersonsina-u-2025-roci/>, дата звернення 17.03.2026

46. ПРОГРАМА соціально-економічного та культурного розвитку Херсонської області на 2025 рік. Затверджено розпорядженням голови обласної військової адміністрації від 09.01.2025 № 10. Режим доступу: <https://khoda.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-prohramy-sotsialno->

ekonomichnoho-ta-kulturnoho-rozvytku-khersonskoi-oblasti-na-2025-rik, дата звернення 18.03.2026

47. Прокудін розповів, скільки людей зараз проживає в Херсоні. Укрінформ, 12.09.2024. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3953673-prokudin-rozpoviv-skilki-ludej-zaraz-prozivaut-u-hersoni.html>, дата звернення 16.03.2026

48. Роговенко М.М., Семижон А.В. Проблема аномії в історії філософсько-правової думки. Філософські та методологічні проблеми права. 2019. № 1. С. 67-76 doi: <https://doi.org/10.33270/01191702.67>

49. Самойленко С.С. Концепт хроносу в культурно-цивілізаційному вимірі. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. 2025. № 1. С. 153–158. DOI 10.32461/2226-3209.1.2025.327941

50. Сафронова М.І., Петровська І.Р. Соціальна дистанція як психосоціальне явище: теоретичне осмислення та дефініцій ний аналіз суміжних понять. Психологічний часопис. 2023. Т. 11. Вип. 2. С. 47-62 <https://doi.org/10.31108/1.2025.11.3.4>

51. Сковорода Г. Дружня розмова про духовний світ / Г.Сковорода. Повна академічна збірка творів. Харків: Майдан, 2011. С. 649 – 656.

52. Сорокін П. Соціальна і культурна мобільність. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). За ред.. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 439-478.

53. Спенсер Г. Що таке суспільство? Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). За ред.. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 286-291.

54. Суїменко Є.І. Відчуження соціальне. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. - Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-34425>, дата звернення 09.03.2026

55. Твердохлеб В. Жінка втратила справу, якою займалася багато

років. 05.09.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/zhitelka-berdyanska-vtratila-sviy-biznes-cherez-okupatsiyu>, дата звернення 16.03.2026

56. Теслюк Р. Зміна соціальних ролей українського селянства внаслідок колективізації та голодомору-геноциду 1932-1933 років. Український соціум. 2023. № 3. С. 26-40. <https://doi.org/10.15407/socium2023.03.026>

57. Тьонніс Ф. Дві ери [«Ера спільності» і «Ера суспільства». Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 291-296/

58. Фоменко К.А. Відчуження як екзистенціальна проблема: досвід філософсько-антропологічного дослідження. Автореф дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

59. Фройд З. Невдоволення культурою. Про психоаналіз. Психоаналітичні етюди. Психологія мас та аналіз людського «Я». Пер. з нім. Є.Тарнавського. Київ: Фоліо, 2026. 352 с.

60. Фролова А. У Бердянську окупанти посилили обшуки. 21.09.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/v-okupovanomu-kurortnomu-misti-zaporizkoyi-oblasti-rosiyani-hodyat-po-domivkah-ta-masovo-obshukuyut-lyudey>, дата звернення 16.03.2026

61. Фромм Е. Втеча від свободи. Пер. з англ. М.Яковлєва. Харків: КСД, 2024. 288 с.

62. Хорні К. Невротична особистість нашого часу. Пер. з англ. Київ: Центр навчальної літератури, 2025. 234 с.

63. Школяр М.В. Повсякденні практики та стиль життя українців під час війни. Габітус. 2023. Вип. 46. С. 47-53 I <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.6>

64. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту. Пер. з нім. В. Кібуладзе. Київ: Український центр духовної культури, 2004. 560 с.

65. Янковський О., Бадюк О., Антипенко І. «То був подих свободи, а зараз мрія – не чути вибухів»: Херсон через рік після звільнення від

російської окупації. Радіо Свобода, 11.11.2023. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kherson-za-rik-pislya-rosiyskoyi-okupatsiyi/32679653.html>, дата звернення 16.03.2026

66. Янковський О., Щетина Ю., Шеремет Д. Чорнобаївка: як живе село, назва якого стала мемом російсько-української війни. Радіо Свобода, 10.05.2023. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rozbyta-chornobayivka-lyudy-bez-roboty/32403655.html>, дата звернення 18.03.2026

67. Blauner, R. [*Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry*](#). Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1964.

68. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 2000, 3(4), P. 449–466. DOI: /10.1177/136843100003004004

ДОДАТКИ

Додаток 1

Опитувальник для неструктурованого інтерв'ю (серпень 2023 р.)

1. Початок окупації

1. З чого для Вас розпочалась війна та окупація?
2. З якими подіями у вас асоціюється початок окупації?
3. Якими словами чи образами ви могли би описати життя в окупації? Чи відрізнялося Ваше життя в окупації від довоєнного?
4. Як проходив ваш день в окупації? Чи все було так, як раніше, чи щось змінилося?

2. Соціальні практики в окупаці

5. Що і як ви купували при окупації? Які були продукти, скільки що коштувало? Чи була можливість їздити за покупками до райцентру чи великого міста? Які відчуття у вас виникали? Де і як можна було продати городину чи сільгосппродукцію?
6. З якими відчуттями у вас було пов'язано пересування вулицями, поїздка в інший населений пункт село, похід в магазин? Як ви себе почували – як вдома, чи десь у незнайомому місці? Які небезпеки чатували на Вас на вулиці? Як ви себе почували у власній оселі?
7. Ваш мобільний в окупації.. як користувалися, які труднощі та небезпеки
8. Чи доводилось вам отримувати допомогу від окупантів (гуманітарка, пенсії, соціальні виплати? Чим це було для вас, що ви відчували,
9. Про що Ви говорили під час окупації із вашими родичами та знайомими? Які теми були «забороненими», які неформальні правила спілкування у вас існували?

3. Окупаційні інституції

10. Як поводити себе російська «влада»? Якими ознаками вона виділялася? Як поводити себе її «посадовці»? Чи доводилось особисто вам стикатися з ними?
11. Чи були серед вашого оточення, знайомих, люди, які співпрацювали із ворогом? Ким були ці люди до війни, як вони допомагали окупантам? Яке ваше ставлення та враження від них* Як склалася їхня доля після звільнення?
12. Російські паспорти, як їх нав'язували, чи багато ваших односельців отримали?
13. Які відчуття викликали у вас російські рублі? Чого було більше у обігу і що більше цінувалося – гривні чи рублі? Як це впливало на ваші покупки? Що було з курсом?
14. Російська «школа». Що доводилось чути, чи стикалися, про що розповідали діти?

4. Визволення

15. По яких ознаках стало зрозуміло, що Українська армія близько? Як очікували, які відчуття?
16. Як відбувалося визволення, що найбільше запам'яталося?
17. Життя після окупації – порівняння із довоєнними, що повернеться, чого вже ніколи не буде, зміна способу життя, роботи, звичок.

**Опитувальник для неструктурованого інтерв'ю
(січень-лютий 2026 р.)**

Блок 1

1. Як загалом можна охарактеризувати ваше життя у останні три роки, після звільнення правобережжя Херсонщини?
2. Що змінилося у вашому житті за ці роки?
3. Які події вам більше за все запам'яталися за цей час?
4. Щоб вам хотілося повернути із довоєнних часів?
5. Що згадується вам із часів окупації?
6. Яким ви бачите майбутнє нашого регіону?

Блок 2

1. Чи почуваетесь ви сьогодні вільно?
2. Чи вдалося вам знайти себе, реалізувати у сьогоднішньому житті?
3. Як ви гадаєте, що більшою мірою впливає на ваше життя – ви чи зовнішні обставини?
4. Чи вдається вам досягати того, що плануєте, отримувати те, що потрібно для нормального життя?
5. Які у вас відносини із вашими односельцями, чи є люди, яким ви довіряєте, можете відверто поговорити?
6. Чи є серед ваших рідних та близьких люди, до кого можна звернутися у важких життєвих ситуаціях, попросити допомоги?
7. Як ви гадаєте, чи знає місцева влада про проблеми людей, чи можна їй якось довіряти?
8. До кого, окрім рідних та близьких, ви б звернулися, якщо потрібна якась серйозна допомога?